

ΣΤΕΛΛΑΣ ΜΠΑΖΑΚΟΥ - ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1978

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

λόγου Μακρού

Ι Σ Ο Κ Ρ Α Τ Η Σ

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

Μακροῦ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Με απόφαση της Επιτροπής για Εξομολογήσεις τα δύο-
κτιβα βιβλία του Αρχαίου Γραμματίου και Λακτίου
τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτι-
κόν Βιβλίων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

3019

46136

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΣΤΕΛΛΑΣ ΜΠΑΖΑΚΟΥ - ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1978

ΕΣΟΚΡΑΤΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΑΘΗΝΑ 1978

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΙΣΟΚΡΑΤΗ

α' Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Ο Ίσοκράτης γεννήθηκε στην Ἀθήνα τό 436 καί πέθανε στην ἴδια πόλη τό 338 π.Χ. Ἔζησε δηλαδή ἕναν δλόκληρο αἰώνα, σέ μιά ἀποφασιστική μάλιστα ἐποχή γιά τήν ἑλληνική ἱστορία, γεμάτη ταραχές καί πολέμους.

Τά ἔξι πρόῳτα χρόνια του ἦταν τά μόνα ξένοιαστα καί εὐτυχημένα στή ζωή του. Ἦταν ἡ ἐποχή πού τό μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας μεσουρανοῦσε, ὁ χρυσός αἰώνας τοῦ Περικλή ἔφτανε στή μεγαλύτερη ἀκμή του. Αὐτή ἡ θαυμαστή ἀνθηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶχε κάποια ἐπίδραση στή διαμόρφωση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ Ίσοκράτη.

Ἀλλά δέν ἔζησε γιά πολύ στήν ξεγνοιασιά. Μόλις ἦταν ἔξι χρονῶν ὅταν ξέσπασε ἡ θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού ἔφερε τόσες συμφορές σ' ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Τήν ταραγμένη αὐτή ἐποχή ὁ Ίσοκράτης ἀρχίζει νά καταλαβαίνει τόν ἐαυτό του καί τό γύρω του κόσμο, καί ὅποσοδήποτε γεννιοῦνται μέσα του ἡ ἀβεβαιότητα, ἡ ἀνησυχία καί ὕστερα ἡ ἀνάγκη νά βρεῖ ἄλλος τῶν κάποιου τρόπο νά ἀντιδράσει.

Ὁ Πελοποννησιακός πόλεμος τελειώνει τό 404 π.Χ. — ὁ Ίσοκράτης εἶναι πιά 32 χρόνων — μέ τήν ἦττα τῆς Ἀθήνας καί τό γενικό πένθος καί τήν ντροπή τῶν πολιτῶν της. Ἀλλά καί σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα ἐπικρατεῖ μιά γενική διάλση καί παρακμή· ὅλος ὁ Ἑλληνισμός ἔχει ὑποστει ἀνυπολόγιστη φθορά, ἀφοῦ ὅλες σχεδόν οἱ ἑλληνικές πόλεις πῆσαν μέρος στόν ὀλέθριο αὐτό πόλεμο, ἄλλες στό πλευρό τῆς Ἀθήνας καί ἄλλες μέ τό μέρος τῆς Σπάρτης.

Τήν Ἀθηναϊκή ἡγεμονία, πού χροεκόπησε στά δύσκολα αὐτά χρόνια, τί διαδέχτηκε ἡ Σπαρτιατική μέ ἐπικεφαλῆς τούς νικητές Σπαρτιάτες. Αὐτοί ὡς τότε ὑπόσχονταν στίς ἑλληνικές πόλεις ἰσοτιμία καί

αυτονομία και απαλλαγή από τό ζυγό τῶν Ἀθηναίων, οἱ ἴδιοι ὁμως θά ἐξελιχτοῦν σέ δυνάστες πολύ πιό μισιτούς ἀπό τούς Ἀθηναίους μέ τίς δεκαρχίες και τίς τριακονταρχίες — κυβερνήσεις ἀπό ὀλιγαρχικούς — πού τοποθετοῦσαν στίς διάφορες πόλεις μετά τόν πόλεμο, γιά νά διευκολύνουν τά δικά τους σχέδια.

Τώρα παντοῦ ἀνησυχία και ἀγωνία, φόβος και ἀναταραχή πολεμική συνθέτον τήν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, καθώς πότε ἡ μία και πότε ἡ ἄλλη ἀπό τίς ἐλληνικές πόλεις, πού ἀποχοτοῦν κάποια δύναμη, προσπαθοῦν νά ἐπιβάλλουν τήν κυριαρχία τους στίς ἄλλες μέ ὄλα τά μέσα, ἀκόμα και μέ τή βοήθεια τοῦ Πέρση βασιλιᾶ, και προκαλοῦν τό μίσος και τήν ἀντίδρασή τους.

Στήν ἀρχή ἡ Σπάρτη τρεῖς δεκαετίες σχεδόν κάνει ὅ,τι θέλει στήν Ἑλλάδα, μέ τό δικαίωμα πού τῆς ἐξασφάλισε ἡ νίκη της στόν Πελοποννησιακό πόλεμο και μέ τή συμπαράσταση τῶν Περσῶν, και τελικά παραδίνει στά χέρια τῶν τελευταίων τά ἐλληνικά νησιά και τά μικρασιατικά παράλια και τούς δίνει τό δικαίωμα νά ἐπεμβαίνουν στά πράγματα τῆς Ἑλλάδας μέ τή συνθήκη τοῦ Ἀνταλκίδα τό 387 π.Χ., προκαλώντας ἔτσι τήν ἀνησυχία και τήν ἀντίδραση ὄλων τῶν Ἑλλήνων.

Ὑστερα ἡ Θήβα θά ἀναστατώσει πάλι τήν Ἑλλάδα μέ τή δική της ἐπεκτατική πολιτική και θά δημιουργήσει και ἄλλα πανελλήνια προβλήματα κοντά στά τόσα πού ὑπῆρχαν, ὥσποιν θά ὑποκύψει και αὐτή στή μάχη τῆς Μαντινείας τό 362 π.Χ., ὅπουν σκοτώθηκε ὁ Ἐπαμεινώνδας, και τό χάος, πού ἐπικρατοῦσε μέχρι τότε στήν Ἑλλάδα, ἔγινε ἀκόμα μεγαλύτερο, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ξενοφώντας στό τέλος τῶν «Ἑλληνικῶν» του.

Τό χάος αὐτό και ἡ διάλυση θά εὐνοήσουν τά σχέδια μιᾶς νέας δύνανμης, πού ξεπροβάλλει ἀπό τό βορρᾶ γεμάτη σφρίγος και ὀρμή. Εἶναι τό κράτος τῶν Μακεδόνων, πού ἔχει τήν τύχη τά ἀποφασιστικά αὐτά χρόνια νά κατευθύνεται ἀπό τό Φίλιππο τό Β', ἄνθρωπο δραστήριο, ἔξυπνο και δυναμικό, πού μπορεῖ και ξέρεῖ νά ἐκμεταλλευτεῖ τίς εὐκαιρίες. Αὐτός λοιπόν ἀπό ἐπιτυχία σέ ἐπιτυχία και ἀπό νίκη σέ νίκη θά φτάσει ὡς τή Νότια Ἑλλάδα και θά ἐπιβάλλει μέ τή βία τήν κυριαρχία του σέ μιᾶ ἀποφασιστική γιά τήν ἐλληνική ἱστορία μάχη, τή μάχη στή Χαιρώνεια τό 338 π.Χ., πού ἐγκαινιάζει μιᾶ νέα ἐποχή γιά τόν ἐλληνικό κόσμον τήν ἐποχή αὐτή τό ὀρολο τοῦ πρωταγωνιστῆ δέν τόν παίζουν πιά οἱ μεγάλες πόλεις τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας — Ἀθήνα, Σπάρτη, Κόρινθος,

Θήβα κτλ. — αλλά νέες δυνάμεις, πού διαμορφώθηκαν στό μεταξύ στόν ελληνικό χῶρο, μέ επικεφαλῆς τούς Μακεδόνες.

Στό διάστημα αὐτό, μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, σέ ποιά κατάσταση βρίσκεται ἡ Ἀθήνα, ἡ ιδιαίτερη πατρίδα τοῦ Ἰσοκράτη, ὅπου ζεῖ, διαμορφώνει τόν κόσμο του καί δημιουργεῖ τό ἔργο του ὁ συγγραφεύς; Ἦταν βέβαια φοβερό τό πλήγμα, πού δέχτηκε ἀπό τήν ἦττα της στόν πόλεμο, καί ἀνυπολόγιστες οἱ ὕλικές καί ἠθικές ζημιές της. Ὡστόσο οἱ δυνάμεις καί οἱ σταθερές ἀξίες πού ἔκλεινε μέσα της ἡ πόλη αὐτή ἦταν ἀτέλειωτες : Δέν πέρασε πολὺς καιρός καί ἄρχισε πάλι νά ἀναλαμβάνει ἀπό κάθε ἀποψη. Σ' αὐτό τή βοήθησε πολὺ καί ἡ αὐταρχική πολιτική τῆς Σπάρτης, πού δυσaráστησε τίς ἐλληνικές πόλεις καί τίς ἔκαμε νά νοσταλγήσουν τήν Ἀθηναϊκή ἡγεμονία καί νά στραφοῦν πάλι μέ ἐμπιστοσύνη πρὸς τήν πατρίδα τοῦ Ἰσοκράτη, ιδιαίτερα μέ τήν κακή ἐντύπωση πού προκάλεσε στό πανελλήνιο ἡ Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα τό 387 π.Χ., γιά τήν ὁποία ὑπεύθυνους θεωροῦσαν τούς Σπαρτιάτες.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δυσaráσκειας, ἀλλά καί τῆς ἀθηναϊκῆς δραστηριότητος, ἦταν νά δημιουργηθεῖ ἡ δεύτερη Ἀθηναϊκή ἡγεμονία τό 378 π.Χ., δύο χρόνια μετά τήν κυκλοφορία τοῦ Πανηγυρικοῦ· στό γεγονός αὐτό φαίνεται πὺς βοήθησε καί ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη, πού καλεῖ τούς Ἕλληνες νά ὁμονοήσουν καί νά ἐνωθοῦν κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τῶν Ἀθηναίων.

Βέβαια διάφοροι λόγοι ἱστορικοί, καί ιδιαίτερα ἡ πολιτική τῆς Θήβας, πού εἶχε ἀρχίσει πιά νά παίζει πρωτεύοντα ρόλο στό προσκήνιο τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, συνετέλεσαν νά μὴν κρατήσῃ πολὺ ἡ δεύτερη Ἀθηναϊκή ἡγεμονία. Ὡστόσο ὁμως ἡ ἡγεμονία αὐτή ἦταν ἀληθινὸς θρίαμβος γιά τήν Ἀθήνα, μετά τή φοβερὴ φθορά πού εἶχε ὑποστῆι κατά τόν Πελοποννησιακὸν πόλεμο, καί ἀποδείχνει ἀκριβῶς τό γεγονός ὅτι ἡ πόλη αὐτή δικαιολογημένα δημιουργοῦσε στοὺς πολίτες της περηφάνια γιά τό μεγαλεῖο της καί δικαιώνει τίς θέσεις πού παίρνει ὁ Ἰσοκράτης στόν Πανηγυρικό του λόγο γιά τὰ ἀπαράβατα δικαιώματα τῆς πατρίδας του στό θέμα τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἑλλήνων. Ἀκόμα ἐξηγεῖ γιατί καί κατά τόν 4ο αἰῶνα, μετά τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου, ἐξακολουθοῦν νά ἀναφαίνονται ἐξαιρετες πνευματικές μορφές μέσα σ' αὐτή τήν πόλη, ὅπως ἡ μορφή τοῦ Ἰσοκράτη λ.χ., καί γιατί καί τήν ἐποχὴ αὐτὴ παραμένει πάντα τό ἐκπαιδευτήριον ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Ψηφιοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἐκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

β' ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ

Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη Θεόδωρος ἦταν πλούσιος· εἶχε ἐργοστάσιο πού κατασκεύαζε αὐλούς. Αὐτό τοῦ ἔδωσε τή δυνατότητα νά πάρει ἀπό τά πρῶτα χρόνια του ἐπιμελημένη ἀγωγή καί μόρφωση καί νά ἀξιοποιήσει ἔτσι τά φυσικά του προσόντα· γιατί ἦταν προικισμένος μέ μιὰ ἐμφυτη κλίση γιά τά γράμματα, μέ ὀξυδέρκεια καί ἦθος, πού τόν ἔκαναν νά ξεχωρίζει ἀνάμεσα στούς συνομηλίκους του. Ἀλλά καί ἡ μορφή του ἦταν ὠραία, ἰδίως ὅταν ἔφτασε στά χρόνια τῆς ἐφηβείας. Ἦταν δηλαδή ὁ «καλός κάγαθός» νέος — ὠραῖος στή μορφή καί στήν ψυχή, ἰδανικό πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι — μέ τίς ἀρετές τοῦ πνεύματος καί τῆς ψυχῆς του καί μέ τή χάρη τῆς μορφῆς του.

Δάσκαλοι, πού ἀσκήσαν ἀποφασιστική ἐπίδραση ἐπάνω του — ἔξω ἀπό τήν ἴδια τήν πόλη του, πού ἦταν, ὅπως εἶπαμε, πάντα τό κοινό ἐκπαιδευτήριό ὅλης τῆς Ἑλλάδας — στάθηκαν γνωστοί σοφιστές πρῶτα, πού δίδασκαν τή ρητορική τέχνη εἰσπράττοντας συχνά γενναῖα δίδακτρα καί σημάδεψαν μέ τήν παρουσία τους τήν ἐποχή του: Ὁ Πρωταγόρας, ὁ Προδίκος, ὁ Τεισίας καί ἰδίως ὁ Γοργίας.

Τόν τελευταῖο τόν ἄκουσε στή Θεσσαλία, ὅπου εἶχε πάει γι' αὐτό τό σκοπό ἀνάμεσα στό 421 καί τό 413 π.Χ., τήν ἐποχή τῆς Εἰρήνης τοῦ Νικία, ὅποτε τά πράγματα ἡρεμοῦν κάπως μέσα στή γενική θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Γοργίας εἶχε ἐξαιρετική φήμη σά σοφιστής καί δάσκαλος στήν ἐποχή του καί ὅλοι, ὅσοι μποροῦσαν νά πληρώσουν τά μεγάλα δίδακτρα πού γύρευε, φιλοδοξοῦσαν νά στείλουν τά παιδιά τους κοντά του. Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη εἶχε ἀκόμα τήν οικονομική δυνατότητα νά ἀνταποκριθεῖ σέ τέτοιες ἀξιώσεις — ἀργότερα ἔχασε τήν περιουσία του μέσα στή γενική καταστροφική πού ἔφερε ὁ πόλεμος — καί ἔτσι μπόρεσε νά ἀκούσει ἀπό κοντά τό μεγάλο δάσκαλο. Ἦταν φυσικό βέβαια νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Γοργία: Ἡ πίστη του στή δύναμη πού ἔχει ἕνας καλοδουλεμένος λόγος νά πείθει τό κοινό ἀσφαλῶς ὀφείλεται στά μαθήματα τοῦ Γοργία, ὅσο καί ἂν ἀπομακρύνθηκε ἀργότερα ἀπό τό πνεῦμα τοῦ δασκάλου του, πού θεοποιῶσε τή δύναμη τοῦ λόγου καί πού εἶναι ὁ εἰσηγητής ὅλων τῶν ρητορικῶν σχημάτων καί ὁ δημιουργός τοῦ ἐντεχνου πεζοῦ λόγου στήν Ἑλλάδα.

Ἀργότερα ἔγινε καί μαθητής τοῦ Σωκράτη. Ὁ μέγας φιλόσοφος τόν ἀγάπησε πολύ καί τόν ἐπηρεάσε βαθιά. Ἀλλά καί ὁ Ἰσοκράτης

δέθηκε μέ τό δάσκαλό του, καί ὁ ἄδικος θάνατός του τό 399 π.Χ. τόν πίκρανε πολύ — λένε μάλιστα πώς βγήκε στήν ἀγορά μέ ροῦχα πένθιμα.

Τά μαθήματα τοῦ Γοργία λοιπόν πρώτα γιά τή μεγάλη δύναμη τοῦ λόγου καί ἡ ἠθική διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ὕστερα διαμόρφωσαν κυρίως τόν ψυχικό καί τόν πνευματικό κόσμο τοῦ Ἰσοκράτη, μαζί μέ διάφορες ἄλλες ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπό πολλές μεριές.

Μετά τό τέλος τοῦ πολέμου οἱ δυσκολίες τῆς ζωῆς ἔγιναν πολλές γι' αὐτόν, ἀφοῦ ἔχασε, ὅπως εἴπαμε, ὅλη του τήν περιουσία. Γιά νά ἀντιμετωπίσει λοιπόν τό οἰκονομικό πρόβλημα, ἀναγκάζεται νά ἐργαστεῖ ἐπαγγελματικά καί νά κάνει γιά δέκα χρόνια περίπου, ἀπό τό 404 μέχρι τό 393 π.Χ., τό λογογράφο: πληρώνεται δηλαδή καί γράφει δικανικούς λόγους γιά λογαριασμό τῶν πελατῶν του. Τό ἐπάγγελμα αὐτό ἀναδείχτηκε μετά τόν πόλεμο, πού δημιούργησε πολλές δικαστικές ὑποθέσεις στήν Ἀθήνα, καί πολλοί συνάδελφοί του εἶχαν ἐξαιρετική ἐπιτυχία στόν τομέα αὐτόν, ὅπως ὁ Λυσίας. Ἀλλά καί ὁ Ἰσοκράτης ἐργάστηκε μέ εὐσυνειδησία, ἄν καί εἶχε νά ἀντιμετωπίσει τόν ἰσχυρό ἀνταγωνισμό τῶν ἄλλων λογογράφων, ἰδίως τοῦ Λυσία, καί κατάφερε νά διορθώσει τά οἰκονομικά του μέ τό ἐπάγγελμα αὐτό, πού δέν τό ἀγαποῦσε, γιατί δέν ταίριαζε στήν ἰδιοσυγκρασία καί στά ἐνδιαφέροντά του, καί τό ἀσκοῦσε μόνο ἀπό ἀνάγκη.

γ Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ

Κατά τό 390 π.Χ. ἡ οἰκονομική του κατάσταση τοῦ ἐπέτρεψε νά ἀφήσει τό ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου καί νά ἀνοίξει στήν Ἀθήνα μιὰ σχολή, γιά νά γίνει δάσκαλος καί ὀδηγητής τῶν νέων σέ μιὰ δύσκολη ἐποχή.

Ἡ σχολή αὐτή λειτουργοῦσε ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Ἀθήνας, ἀνάμεσα στό Κυνόσαργες καί στό Λυκείο, τό ἄλλος δηλαδή τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνα, κοντά στόν Ἰλισό, ὅπου ἦταν ἡ Περιπατητική Σχολή τοῦ Ἀριστοτέλη. Εἶχε γύρω στούς 14 - 18 μαθητές, Ἀθηναίους στήν ἀρχή καί ὕστερα, μετά τή δημοσίευση τοῦ Πανηγυρικοῦ τό 380 π.Χ., πού τόν ἔκαμε διάσημο, ἀπό πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας. Ἐμεναν κοντά του 3 - 4 χρόνια, καί ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στούς μαθητές ἀναπτύσσονταν πάντοτε ἰσχυροί δεσμοί φιλίας, πού βοηθοῦσαν νά καρποφορήσει ἄμεσα

καί ἀποδοτικά ὁ σπόρος τῆς διδασκαλίας του. Μετά τό τέλος τῶν σπουδῶν ὅλοι σχεδόν ἀποχωρίζονταν μέ μεγάλη θλίψη τόν Ἴσοκράτη. Τά διδάκτρα πού πλήρωναν δέν εἶναι ἀκριβῶς γνωστά, φαίνεται ὅμως πῶς μέ τίς εἰσπράξεις τῆς Σχολῆς, ἀλλά καί μέ διάφορες δωρεές τῶν φίλων του, κατόρθωσε νά ξαναφτιάξει μιὰ περιοοσία.

Τόν 4ο αἰῶνα λειτουργοῦν καί ἄλλες σχολές στήν Ἀθήνα· ἦταν μιὰ ἀνάγκη γιά τήν ἀνήσυχη αὐτή ἐποχή, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν πού νά στηριχτοῦν καί διψοῦν νά ἀκούσουν καί νά μάθουν. Σέ τρεῖς βασικές κατηγορίες μποροῦμε νά χωρίσουμε τίς σχολές αὐτές: Πρῶτα εἶναι οἱ καθαρά ρητορικές, ὅπως τοῦ Γοργία, πού σκοπό ἔχουν νά διδάξουν στούς νέους κυρίως τή ρητορική τέχνη, γιά νά τοὺς ἐτοιμάσουν γιά τήν πολιτική σταδιοδρομία. Ὑστερα εἶναι οἱ φιλοσοφικές, ὅπως τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ἀσχολοῦνται ἰδιαίτερα μέ θεωρητικά προβλήματα, χωρίς νά ἔχουν πρακτική κατεύθυνση, καί τέλος οἱ ἐνδιάμεσες, ἅς ποῦμε, σάν τή σχολή τοῦ Ἴσοκράτη, πού, χωρίς νά ἀδιαφορεῖ γιά τή ρητορική κατάρτιση τῶν μαθητῶν, φιλοδοξεῖ καί ἐπιδιώκει νά δημιουργήσει δολοκληρωμένες ἠθικές προσωπικότητες, ἀνθρώπους ἀξιούς πού δέ θά ἐξαντλοῦνται στή θεωρητική συζήτηση, ἀλλά θά εἶναι σέ θέση νά ἀντιμετωπίσουν ὅλα τά προβλήματα τοῦ καιροῦ τους, ἀτομικά καί πολιτικά, μέ τά ἐφόδια τῆς ἀρετῆς καί τῆς πρακτικῆς γνώσης πού θά ἀποχτοῦσαν στή Σχολή.

Εἶχε δηλαδή περισσότερο πρακτική κατεύθυνση ἀπό μιὰ καθαρή φιλοσοφική σχολή καί ἀντιμετώπιζε σοβαρότερα τά ἠθικά καί θεωρητικά προβλήματα ἀπό μιὰ ρητορική σχολή. Βοηθοῦσε τοὺς νέους νά καλλιεργήσουν τήν ψυχή καί τό πνεῦμα τους καί νά ἀποκτήσουν ἠθικά καί πρακτικά ἐφόδια, γιά νά τά βγάλουν πέρα σέ ὅποιαδήποτε κατάσταση καί νά βοηθοῦν καί τήν πολιτεία ἀποτελεσματικά. Γιατί, γιά τόν Ἴσοκράτη, τά ἐφόδια, πού ἀποχτοῦμε σάν ἄτομα, δέν ἔχουν καμιά ἀξία, ἂν δέν τά χρησιμοποιοῦμε γιά τό καλό τῶν συνανθρώπων μας.

Κατά τή γνώμη του λοιπόν, ἀληθινά μορφωμένοι ἄνθρωποι δέν εἶναι αὐτοί πού εἶναι φορτωμένοι γνώσεις καί σοφία· εἶναι ἐκεῖνοι πού μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν κάθε κατάσταση, σάν ἄτομα ἢ σάν μέλη μιᾶς πολιτείας, καί νά προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια στό σύνολο καί στό συνάνθρωπό τους· ἐκεῖνοι πού δέν ἐνοχλοῦνται ἀπό τά ἐλαττώματα καί τίς ἀδυναμίες τῶν ἄλλων, ἀλλά τά βλέπουν ὅλα μέ ἀνθρωπιά καί κατανόηση· ἐκεῖνοι πού σέ κάθε τους κίνηση, σέ κάθε ἐκδήλωσή τους, προσέχουν νά

μὴν πληγώνουν, νὰ μὴν προσβάλουν τὸν ἄλλο· ἐκεῖνοι πού ξέρον νὰ βάζουν χαλιναὶ στὰ πάθη τους καὶ δὲν παρασέρονται ἀπὸ εὐκολες ἀπολαύσεις, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ, τί ἔχει ἀξία στὴ ζωὴ καὶ τί δὲν ἔχει· ἐκεῖνοι πού δὲν κλονίζονται ἀπὸ τὶς συμφορὲς πού τούς τυχαίνουν, ἀλλὰ τὶς ἀντιμετωπίζουν μὲ γενναιότητα, χωρὶς νὰ ξεχνοῦν ὅτι ὑπάρχουν πάντα καὶ χειρότερες καταστάσεις καὶ ὅτι εἶναι ντροπὴ νὰ μὴν τὶς λογαριάζουν καὶ νὰ σκέφτονται ἐγωϊστικά μόνο τὸν ἑαυτὸ τους· τέλος ἐκεῖνοι πού δὲ διαφθείρονται ἀπὸ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν καλὴ τους τύχη, ὥστε νὰ ἀποχτήσουν ἔπαρση καὶ ἀνόητη περηφάνια.

Γιὰ νὰ φτάσουμε ὅμως σὲ ἓνα τέτοιο ἀποτέλεσμα, ἀπαραίτητες εἶναι τρεῖς προϋποθέσεις: Οἱ ἔμφυτες ἱκανότητες τοῦ νέου — χωρὶς αὐτὲς τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ φέρει οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα — ἡ κατάλληλη ἀγωγή, πού θὰ δεχτεῖ στὰ χρόνια πού διαπλάθεται καὶ διαμορφώνεται ὁ χαρακτήρας του, καὶ τέλος ἡ πείρα, πού θὰ ἀποχτήσῃ ὁ ἴδιος χρησιμοποιώντας τὰ ἐφόδια αὐτά πάνω στὴν πράξη, σάν ἄτομο καὶ σάν μέλος μιᾶς κοινωνίας.

Τὸ βασικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴ διδασκαλία του ἀποτελοῦσαν οἱ πανηγυρικοὶ καὶ οἱ συμβουλευτικοὶ λόγοι. Οἱ πρῶτοι προορίζονταν νὰ ἀπαγγελθοῦν σὲ πανηγύρεις καὶ σὲ συγκεντρώσεις καὶ εἶχαν γιὰ βασικὸ τους θέμα τὸν ἔπαινο τῶν προγόνων καὶ τῆς πολιτείας· οἱ δεῦτεροι ἀπευθύνονταν σὲ διάφορα πρόσωπα καὶ ἔδιναν συμβουλὲς κάθε λογῆς. Οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ ἐξασφάλιζαν πλούσιο παιδευτικὸ ὕλικό, γιὰ νὰ ἐφαρμοσεῖ τὶς παιδαγωγικὲς καὶ ἠθικὲς του ἀρχὲς στὶς εὐπλαστες ψυχὲς τῶν νέων, πού τὶς χειρίζονταν μὲ προσοχὴ καὶ ἀληθινὸ σεβασμό. Ἀντίθετα εἶχε ἀποκλείσει ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοὺς δικανικοὺς λόγους, πού ἀπαγγέλλονταν στὰ δικαστήρια, γιατί τοὺς περιφρονοῦσε, ἀφοῦ παρουσιαζαν τὰ πάθη καὶ τὶς ἀντιδικίες τῶν ἀνθρώπων, καὶ τοὺς θεωροῦσε ἀκατάλληλους γιὰ παιδαγωγικοὺς σκοποὺς.

Μὲ τὸ φωτεινὸ τῆς πρόγραμμα, μὲ τὸ μελετημένον περιεχόμενον τῆς καὶ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου, δὲν ἦταν δύσκολο ἢ Σχολὴ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ σκοπὸ τῆς: Νὰ δημιουργήσῃ δηλαδὴ ἀνθρώπους ἀξιους ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἱκανοὺς νὰ βοηθήσουν τὴν πολιτεία, ἰδίως τὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ. Καὶ πράγματι οἱ μαθητὲς τῆς πρώτης δεκαετίας, 390 - 380 π.Χ. — ὁ Εὐνόμος, ὁ Κάλιππος, ὁ Ὀνήτορας, ὁ Ἀντικλῆς, ὁ Λυσιθέιδης, ὁ Φιλωνίδης καὶ ἄλλοι — τιμήθηκαν ἀπὸ τὴν πολι-

τεία μέ τό χρυσό στέφανο γιά τίς ὑπηρεσίες, πού τῆς πρόσφεραν· οἱ κατοπινοί πάλι — ὁ Τιμόθεος, ὁ Λεωδάμας, ὁ Θεόπομπος, ὁ Ἐφορος, ὁ Διόδοτος, ὁ Πύθωνας, ὁ Ἰερώνυμος — ἐργάσθησαν ὅλοι γιά τόν ἴδιο πολιτικό σκοπό πού ἐπιδιώκει καί ὁ δάσκαλός τους στά διάφορα δημοσιεύματά του.

δ. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ Η ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΔΕΑ

Ὁ Ἰσοκράτης ἔζησε σέ ὅλο τους τό βάθος τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του καί προσπάθησε λογικά καί ψυχραίμα, ἀλλά καί μέ μοναδική ἐπιμονή καί συνέπεια, νά προσφέρει καί τίς δικές του ὑπηρεσίες στή λύση τους, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ὁ ἴδιος.

Πίστευε ἀπόλυτα πώς ἕνας μονάχα τρόπος ὑπῆρχε, γιά νά σωθεῖ ἡ Ἑλλάδα: Νά σταματήσει τό γρηγορότερο ὁ καταλυτικός ἐμφύλιος σπαραγμός, νά μονοιάσουν μεταξύ τους οἱ Ἕλληνες, ἀφοῦ συνειδητοποιήσουν τήν ἐθνική τους ἐνότητα καί τήν κοινή τους μοίρα. Νά στραφοῦν ὕστερα ὅλοι μαζί μέ ὁρμή καί πείσμα ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού εἶναι οἱ φυσικοί καί προαιώνιοι ἐχθροί τους. Ἡ πολιτική αὐτή πρῶτα πρῶτα θά ἱκανοποιήσει ὅλες τίς εὐγενικές φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων καί θά πραγματοποιήσει τά ἐθνικά καί ἠθικά ἰδανικά τους· ὕστερα, μέ τήν κατάκτηση ξένων γόνιμων ἐδαφῶν καί μέ τήν ἐγκατάσταση πολλῶν Ἑλλήνων στίς πλούσιες χώρες τῆς Ἀνατολῆς, θά λυθοῦν σοβαρά κοινωνικά προβλήματα τῆς Ἑλλάδας, ἀφοῦ θά μπορέσει ἔτσι νά ἀποσυμφορηθεῖ ὁ ἐλληνικός χώρος, πού εἶναι φτωχός καί δέν ἐπαρκεῖ νά θρέψει ὅλους τούς κατοίκους του.

Ὁ Ἰσοκράτης θά ἀγωνιστεῖ μέ μεγάλη εὐσυνειδησία νά πραγματοποιήσει τό ἰδανικό του. Δέ θά ἀναιμιχθεῖ βέβαια στήν ἐνεργό πολιτική, ὅπως ὁ πατριώτης του Δημοσθένης, γιατί θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἀκατάλληλο γι' αὐτήν. Ὅμως ὁ λόγος του — καί ξέρει ὅτι τά καταφέρει πολύ καλά ἐδῶ — θά μπεῖ στήν ὑπηρεσία τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, καί δέ θά κουραστεῖ νά ἐπιμένει καί νά προσπαθεῖ 50 χρόνια συνεχῶς, ἀπό τό 390 π.Χ. πάνω κάτω μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του.

Τό 380 π.Χ., μέ τόν Πανηγυρικό του λόγο, θά ζητήσει νά ἀναλάβει ἡ Ἀθήνα τήν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων, γιά νά τοὺς ὀδηγήσει ἐναντίον τῶν βαρβάρων, στό μοναδικό τρόπο τῆς σωτηρίας, προβάλλοντας μέ

πάθος τὰ ἠθικά ἀπαραβίαστα δικαιώματα πού ἔχει ἡ πατρίδα του πάνω στό θέμα αὐτό. Ὁ Ἀθηναῖος, πού γαλουχήθηκε σιά πρῶτα χρόνια του μέ τή λάμπη τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλή, δέν εἶναι εὐκολο νά παραδεχτεῖ πώς ἡ πόλη του, τσακισμένη ἀπό τά ἀλλεπάλληλα χτυπήματα, δέν ἔχει τή δύναμη νά ἐπιβληθεῖ τά χρόνια αὐτά στους Ἕλληνας· μόνο ἀργότερα, καί ὕστερα ἀπό πολλές ἀπογοητεύσεις, θά ὑποχρεωθεῖ νά δεῖ τήν ἀλήθεια.

Ἀλλά ὁ Ἰσοκράτης δέ θά σταματήσει τόν ἀγῶνα του: Ἀπό τό 380 ὡς τό 345 π.Χ. δημοσιεύει λόγους τόν ἕνα μετά τόν ἄλλο μέ κεντρικό πυρῆνα πάντα τό ἴδιο θέμα: προσπαθεῖ νά ἐνθουσιάσει τούς Ἕλληνας, νά κάνει κοινή συνείδηση ὄλων τή δικιά του βαθιά πίστη. Στέλνει ἀνοιχτές ἐπιστολές, γιά νά ξεσηκώσει τίς ἰσχυρές προσωπικότητες τοῦ καιροῦ του νά ἀναλάβουν τήν ἡγεσία σέ μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Τή μιὰ φορά τραβάει τήν προσοχή του ὁ Νικοκλῆς τῆς Κύπρου, τήν ἄλλη ὁ Ἰάσοντας τῆς Θεσσαλίας, ἀργότερα ὁ Διονύσιος τῶν Συρακουσῶν ἢ ὁ Ἀρχίδαμος τῆς Σπάρτης. Καμιὰ ὅμως ἀπό τίς προσωπικότητες αὐτές δέν ἦταν δυνατό νά ἀνταποκριθεῖ στήν πρόσκλησή του: τούς ἔλειπαν τά προσόντα, πού νόμιζε ὁ Ἰσοκράτης ὅτι εἶχαν, καί δέν μπορούσαν νά ἐξαρθοῦν στό ὕψος τῶν περιστάσεων.

Ἔτσι ἡ φωνή τοῦ ρήτορα θά μείνει χωρίς καμιὰ ἀπόκριση γιά πολύ καιρό, ὥσπου νά φανεῖ μιὰ ἄλλη ἡγετική μορφή ἀπό τό βορρά, ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος ὁ Β', πού χωρίς ἄλλο συγκέντρωνε πολύ περισσότερα προσόντα ἀπό ὄλους τούς προηγούμενους καί στηριζόταν σέ πολύ πιό ἐνδοϊκές προϋποθέσεις. Γιά ἄλλη μιὰ φορά λοιπόν ὁ Ἰσοκράτης ἀρπάχτηκε ἀπό τήν εὐκαιρία καί στήριξε σ' αὐτήν ὅλες του τίς ἐλπίδες, σέ ἐποχή μάλιστα πού τίποτα δέν ἔπρεπε νά ἀναβληθεῖ, ἀφοῦ ὁ ρήτορας ἔχει περάσει πιά τά 80 του χρόνια.

Μέ τό λόγο του «Φίλιππος» τό 346 π.Χ. καί μέ ἐπιστολές ζητάει ἀπό τό Μακεδόνα βασιλιά νά γίνει ὁ ἄξιος ἀρχηγός, πού θά συμφιλιώσει τούς Ἕλληνας καί θά τούς ὀδηγήσει ἐνωμένους στήν ἐκστρατεία κατά τῶν Περσῶν.

Τά πράγματα δέ θά ἔρθουν βέβαια ὅπως τά ὀνειρεύτηκε ὁ Ἰσοκράτης. Ὁ Φίλιππος θά ἐπιβάλει μέ τή βία τήν κυριαρχία του στους Ἕλληνας στή μάχη τῆς Χαιρώνειας τό 338 π.Χ. Ὑστερα οἱ περιστάσεις θά βοηθήσουν νά πραγματοποιηθεῖ καί τό ὄνειρο τοῦ μεγάλου ἰδεολόγου μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, κάπως διαφορετικά βέβαια

ἀπό ὅ,τι εἶχε ἐλπίζει ἐκεῖνος, ὅπως ὅποτε ὁμως μετὰ τὸ θάνατό του, ὅταν ὁ ἴδιος δέν μπορεῖ πιά νά χαρεῖ τούς καρπούς ἀπό τὸ δικό του σπόρο.

ε' ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Ἦταν γραφτό του νά πεθάνει σέ μιὰ πολύ ἄτυχη ὥρα: ἀμέσως μετὰ τῆ μάχη στή Χαιρώνεια, ἀφοῦ εἶδε νά ἀλληλοσκοτώνονται πάλι μέ μαρτία οἱ Ἕλληνες καί νά γκρεμίζονται ἔτσι ὅλα του τὰ ὄνειρα, πού 50 ὀλόκληρα χρόνια τὰ ἔτρεφε μέ τόση πίστη καί μέ τόσο πάθος.

Λένε πὼς πέθανε ἀπό ἀσιτία τὴν τέταρτη ἢ τὴν ἕνατη μέρα μετὰ τῆ συμφορά, τῆ μέρα πού ἔθαβαν τούς νεκρούς τῆς μάχης. Ἦταν τόση ἡ ἀπογοήτευση καί ἡ πίκρα του, πού ἀρνήθηκε, λέει, νά δεχτεῖ τροφή καί νερό, καί ἔτσι αὐτοκτόνησε. Ἄλλοι ὁμως ἰσχυρίζονται πὼς αὐτὸ δέν ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στήν πραγματικότητα: οἱ συγκινήσεις τοῦ 338 π.Χ., ἡ μεγάλη του ἡμικία — εἶναι πιά 98 χρόνων ὁ Ἰσοκράτης — καί μιὰ ἀρρώστια, πού τὸν βρῆκε στά τελευταῖα του χρόνια — μιλάει γι' αὐτὴν ὁ ἴδιος στὸν Παναθηναϊκό του λόγο — ἦταν φυσικὸ νά προκαλέσουν ἕνα θάνατο φυσιολογικό. Ὅπως καί νά εἶναι ὁμως, ὁ Ἰσοκράτης μένει πιστός στό ἰδανικό του μέχρι τὴν τελευταῖα του στιγμή καί ὁ θάνατός του ὅπως ὅποτε ἔχει κάποια σχέση μέ τὸ ἰδανικό αὐτό.

Ἡ μορφή τοῦ Ἰσοκράτη στήν ταραγμένη ἐποχὴ του στάθηκε πάνω ἀπὸ κάθε ὑποψία καί συγκέντρωνε τὸ γενικὸ σεβασμὸ καί τὴν ἐκτίμηση ὄλων. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδείχνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο τὴν ἀγνή φιλοπατρία του, τὴν καθαρὴ πρόθεση στίς πράξεις του καί τὴν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του.

στ' ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Τὸ ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη ἀποτελεῖται ἀπὸ λόγους δικανικούς, ἐπιδεικτικούς ἢ πανηγυρικούς, συμβουλευτικούς ἢ παραινετικούς καί ἀπὸ διάφορες ἐπιστολές. Μέσα σ' αὐτὸ προβάλλουν καθαρὰ οἱ ἰδέες του, πολιτικές, κοινωνικές καί παιδαγωγικές, ἡ ἐποχὴ μέ τὰ προβλήματα της καί ὅλα σχεδὸν τὰ πολιτικά γεγονότα καί οἱ ἱστορικές στιγμές της.

Οἱ ἀρχαῖοι λογάριζαν 60 λόγους τοῦ Ἰσοκράτη, σ' ἐμᾶς ὁμως ἔφτασαν μόνο 21 καί 9 ἐπιστολές. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 6 εἶναι δικανικοί,

οί 3 παραινετικοί καί οί υπόλοιποι ἐπιδεικτικοί καί πολιτικοί. Ὁ ἴδιος δέν ἀπάγγειλε οὔτε ἕναν μπροστά στό πλῆθος. Ἦταν δειλός καί εἶχε φωνή ἀσθενική. Τούς ἔγραφε ὁμως καί τούς δημοσίευε γιά τό κοινό — λένε πώς τά βιβλία του εἶχαν μεγάλη κυκλοφορία στήν ἐποχή του — ἢ ἦταν ρητορικά γυμνάσματα, πού χρησίμευαν γιά νά διδάσκει τούς μαθητές του.

Οἱ λόγοι πού μᾶς σώθηκαν εἶναι κατά κατηγορίες οἱ ἑξῆς:

1. Δικανικοί: Πρός Εὐθύνοιν, ἀμάρτυρος (403 ἢ 402 π.Χ.), Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον (402 ἢ 401 π.Χ.), Κατά Λοχίτου (400 — 396 π.Χ.), Περὶ τοῦ ζεύγους (396 ἢ 395 π.Χ.), Τραπεζιτικός (393 — 391 π.Χ.) καί Αἰγυνητικός (391 ἢ 390 π.Χ.). Οἱ δικανικοὶ λόγοι, πού γράφτηκαν τά πρῶτα δέκα χρόνια τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας, ἀπεικονίζουν τή μεταπολεμική περίοδο μέ τήν δξύτητα, τά πάθη καί τήν παρακμή της.

2. Συμβουλευτικοί ἢ Παραινετικοί: Εὐδαγόρας (γύρω στό 374 π.Χ.), Πρὸς Νικοκλέα (μετά τό 373 π.Χ.) καί Νικοκλῆς (λίγο ἀργότερα) — Ὁ γνωστός πρὸς Δημόνικον λόγος, πού ἀποδίδονταν ὡς τώρα στόν Ἰσοκράτη, δέν εἶναι δικός του γράφτηκε μᾶλλον ἀπό κάποιον μαθητή του — Οἱ λόγοι αὐτοὶ περιέχουν συμβουλές πρὸς τό νεαρό Κύπριο ἡγεμόνα Νικοκλῆ, γιό τοῦ φίλου του Εὐδαγόρα, πού σκοπό ἔχουν νά τόν βοηθήσουν στήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του, σάν πολίτη καί σάν ἄρχοντα. Παρουσιάζουν ὁμως γενικότερο ἐνδιαφέρον, καθώς προβάλλουν καί οἱ τρεῖς καινούριο ἰδανικό πολιτικῆς ζωῆς, τή μοναρχία. Ὁ Ἰσοκράτης δηλαδή θεωρεῖ σάν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς του τήν παρουσία μιᾶς ἰσχυρῆς προσωπικότητας, μέ ἠθικά καί πνευματικά ἐφόδια, πού θά μπορούσε μέ τό κύρος της καί μέ τήν πειθῶ νά ἐπιβάλλει στίς πόλεις καί στούς Ἕλληνας γενικότερα τίς σωστές λύσεις.

3. Ἐπιδεικτικοί ἢ Παναγυρικοί: Κατά τῶν Σοφιστῶν (390 π.Χ.), Βούσειρις καί Ἑλένη (πρὶν ἀπό τό 385 π.Χ.) — ἐγκώμια μέ παιδαγωγικό περιεχόμενο — Παναγυρικός (380 π.Χ.) — τό πρῶτο πολιτικό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη καί ἀσφαλῶς ὁ τελειότερος λόγος του — Πλαταϊκός (πρὶν ἀπό τό 371 π.Χ.), Ἀρχίδαμος (366 π.Χ.), Περὶ εἰρήνης (355 π.Χ.), Ἀρεοπαγικός (354 π.Χ.), Περὶ ἀντιδόσεως (353 π.Χ.) — ἐδῶ ἐξηγεῖ τό νόημα τῆς πολιτικῆς καί παιδαγωγικῆς του ἐργασίας ἀπαντώντας στίς ἐπικρίσεις τῶν ἐχθρῶν του — Φίλιππος (346 π.Χ.) καί Παναθηναϊκός (342 - 339 π.Χ.) — τό τελευταῖο του ἔργο, πού

ἔγραψε σέ ἡλικία 94 χρόνων, γι' αὐτό καί εἶναι κατώτερο στή μορφή ἀπό τά προηγούμενα.

4. Ἐπιστολές: Πρὸς Λιονύσιον, πρὸς Φίλιππον, πάλι πρὸς Φίλιππον, πρὸς Ἀντίπατρον, πρὸς Ἀλέξανδρον, πρὸς τοὺς παῖδας Ἰάσονος, πρὸς Τιμόθεον, πρὸς Μυτιληναίων ἄρχοντας καί πρὸς Ἀρχίδαμον. Πρόκειται γιὰ ἀνοιχτές ἐπιστολές, πού σκοπό εἶχαν νά παρουσιάσουν προβλήματα τῆς ἐποχῆς καί νά διαβαστοῦν ἀπό ὄλους.

ζ' Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Ἀπό τοὺς λόγους πού μᾶς σώθηκαν οἱ πιό σπουδαῖοι ἀπό κάθε ἄποψη εἶναι οἱ ἐπιδεικτικοί - πολιτικοί, πού συγκεντρώνουν ὅλες τίς ἰδέες του καί περιβάλλον τή ρητορική ἱκανότητα καί τίς λογοτεχνικές ἀρετές τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἡ ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη μορφὴ τους τοῦ ἐξασφάλισε δίκαια τὴ φήμη τοῦ ἀριστοτέχνη πεζογράφου. Τό λεξιλόγιό του δέν ἔχει τίποτα τό ξεχωριστό, εἶναι ἡ γλώσσα πού μιλιέται στήν ἐποχὴ του, καί τό διακρίνει ἀκρίβεια καί σαφήνεια. Δέν κνηγάει τίς περίτεχνες καί φανταχτερές ἐκφράσεις, ὅπως ὁ Γοργίας, καί ἀποφεύγει τίς εἰκόνες καί τίς τολμηρές μεταφορές· παραθέτει ὁμως τίς λέξεις μέσα στή φράση μέ κάποια τάξη καί ἀντιστοιχία, ἔτσι πού ὁ λόγος του ἀποχτάει ρυθμὸ καί ἁρμονία. Τέλος κάθε ἔργο του ἀποτελεῖ ἓνα ὄργανωμένο σύνολο, ὅπου ξεχωρίζεις καθαρά τά μέρη του, δεμένα ὁμως μεταξύ τους ἁρμονικά· τά πάντα πειθαρχοῦν στό κεντρικό νόημα, χωρὶς νά χάνουν τὴν αὐτοτέλειά τους καί οἱ δευτερεύουσες ἰδέες.

Τά βασικά θέματα στό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη δέν εἶναι βέβαια ἄγνωστα στόν ἀρχαῖο κόσμο. Ἡ λαμπρὴ «Πανελληνία ἰδέα» λ.χ., πού ἔρχεται καί ξανάρχεται ἀκούραστα σχεδόν σέ ὄλους του τοὺς λόγους, δέν εἶναι δικό του ἐπινόημα. Ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι πολλοὶ πρὶν ἀπὸ αὐτόν εἶχαν ἀσχοληθεῖ μέ τό ἴδιο θέμα — γνωστοὶ εἶναι οἱ Ὀλυμπιακοὶ λόγοι τοῦ Γοργία καί τοῦ Λυσία, μέ τό ἴδιο σχεδόν θέμα, πού τοὺς ἀπάγγειλαν στήν Ὀλυμπία, ὁ πρῶτος τό 392 καί ὁ ἄλλος τό 388 π.Χ. Ἐκεῖνο ὁμως πού ξεχωρίζει τόν Ἰσοκράτη ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους εἶναι ἡ πίστη του ὅτι ἡ ἔνωση τῶν Ἑλλήνων δέν ἐπιβάλλεται μόνο γιὰ λόγους ἠθικούς· ἀποτελεῖ μαζί καί ἀνάγκη ἐθνική, κοινωνική καί οικονομική, ὅπως ἐξηγήσαμε παραπάνω, εἶναι ἡ μοναδικὴ λύση γιὰ νά σωθεῖ ὁ Ἑλληνισμός. Βλέπομε

δηλαδή ἐδῶ ἔναν ἀνθρώπο θετικό, μέ ἀναπτυγμένη πολιτική συνείδηση, ἔναν πολιτικό ἔξυπνο καί διορατικό, πού συλλαμβάνει σέ βάθος τά πρόβλήματα τῆς ἐποχῆς του.

Μπορεῖ λοιπόν τό θέμα νά εἶναι τό ἴδιο, ὁ Ἴσοκράτης ὅμως τό τοποθετεῖ, τό χειρίζεται καί τό παρουσιάζει μέ τρόπο διαφορετικό ἀπό τούς ἄλλους. Καί ἀσφαλῶς δέν εἶναι τό γεγονός ὅτι τοῦ λείπει ἄλλο θέμα, πού τόν κάνει νά ἐπανέρχεται κάθε τόσο στό ἴδιο· εἶναι ἡ βαθιά του πίστη ὅτι ἀποτελεῖ τό πρῶτο καί τό κύριο πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί ὅτι κανεῖς δέ θά ἔπρεπε οὔτε στιγμή νά ἀπομακρύνεται ἀπό αὐτό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ

Ὁ Πανηγυρικός κυκλοφόρησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 380 π.Χ. μεταξύ Ἰουλίῳ καὶ Σεπτεμβρίου. Ἡ χρονολογία εἶναι σίγουρη, γιατί οἱ πολιορκίες τῆς Ὀλύμπου καὶ τοῦ Φλειούντα — πού ἀναφέρονται μέσα σάν γεγονότα σύγχρονα καὶ διαρκοῦν ἀκόμα — ἄρχισαν τὸ 382 καὶ 381 π.Χ. καὶ τέλειωσαν τὸ 379 π.Χ.

Εἶναι ἀκόμα βέβαιο ὅτι ὁ ρήτορας δούλευε τὸ λόγο του αὐτὸν πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια. Ἄρχισε νὰ σκέφτεται τὸ θέμα ὅταν ἄφηρε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου, γύρω στὰ 392 π.Χ., τῆ χρονιά πού ὁ Γοργίας ἀπάγγειλε στὴν Ὀλυμπία τὸν Ὀλυμπιακὸ του λόγο μὲ τὸ ἴδιο σχεδόν θέμα καὶ τῆ χρονιά πού οἱ Πέρσες ἐπιάσαν τὸν Ἀθηναῖο ναύαρχο Κόνωνα καὶ προκάλεσαν νέα ἔξαψη στὰ πνεύματα τῶν συμπατριωτῶν του.

Τὸ 388 π.Χ. ὁ Ὀλυμπιακὸς λόγος τοῦ Λυσία, πού ἀπαγγέλληκε πάλι στὴν Ὀλυμπία καὶ καλοῦσε τοὺς Ἕλληνας νὰ ἐνωθοῦν κατὰ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου, ἔδωσε νέα ἀφορμὴ στὸν Ἰσοκράτη. Ἀποφασιστικὴ ὁμως γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ λόγου αὐτοῦ στάθηκε ἡ ὑπογραφή τῆς Εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα τὸ 387 π.Χ., πού παράδινε τὰ ἑλληνικὰ νησιά καὶ τὰ μικρασιατικὰ παράλια στὸν Πέρση βασιλιά καὶ ἀναγνώριζε σ' αὐτὸν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνει στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας, καταρρακώνοντας ἔτσι τὸ γόητρο τῶν Ἑλλήνων. Ἡ εἰρήνη αὐτὴ δικαιολογημένα ἔφερε τὴν ἀγανάκτηση στὴν ψυχὴ τοῦ ρήτορα καὶ τοῦ ἐξασφάλισε ἄφθονα ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ σκοπὸ του.

Ὅτι ὁ Πανηγυρικός εἶχε δουλευτεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 387 π.Χ. εἶναι βέβαιο, γιατί ὡς τὴν παράγραφο 115 δὲ γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὴν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού θὰ τοῦ ἔδινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πλοῦσιο ὑλικὸ γιὰ τοὺς σκοποὺς του. Μετὰ τὴν 115 καὶ ἐνῶ τὸ σχέδιο τοῦ λόγου σχεδόν εἶναι ὀλοκληρωμένο, ὁ Ἰσοκράτης γράφει ἀκόμα 75 παραγράφους — εἶναι φανερό πὺς ἡ ἐπέκταση αὐτὴ ὀφείλεται στίς νέες ἀνάγκες πού δημιουργήσε ἡ ἀναγγελία τῆς συνθήκης — ὅπου κυρίως κάνει δομώτατη κριτικὴ κατὰ τῆς Εἰρήνης, ἐπικρίνει τὴν πολιτικὴ τῶν Λακεδαιμονίων

καί τόν προδοτικό τους ρόλο καί ἀναλύει τή σημασία καί τίς δλέθριες συνέπειες πού θά ἔχει αὐτή γιά τήν Ἑλλάδα.

Ὁ λόγος γράφτηκε βέβαια μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς Ὀλυμπιάδας πάλι, ἀλλά δέν ἀπαγγέλληκε στήν Ὀλυμπία. Ἀπευθύνεται πρωταρχικά στούς μαθητές του μέ σκοπό νά τούς διδάξει — ἀπό πολιτική καί ρητορική ἄποψη — ἀλλά καί εὐρύτερα προβάλλει σέ ὄλο τό ἑλληνικό κοινό τό πολιτικό του πιστεύω, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τίς ἀνάγκες ἐκείνης τῆς ἱστορικής στιγμῆς : Νά ἐνωθοῦν ἐπιτέλους οἱ Ἕλληνες ἀφήνοντας τήν καταλυτική ἀντιζηλία καί τά μίση, πού τούς δόηγησαν σέ τέτοια παρακμή, καί ὄλοι μαζί νά στραφοῦν κατά τοῦ φυσικοῦ ἐχθροῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατά τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού τόσες συμφορές τούς ἔφεραν ὡς τώρα. Ἡ ἐκστρατεία αὐτή θά λύσει ὅλα τά δξύτατα προβλήματα τῶν Ἑλλήνων — πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά — μέ τήν κατάκτηση νέων πλοσίσιων ἐδαφῶν, ὅπου θά ἐγκατασταθεῖ μέγα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, πού πλεονάζει τώρα καί προκαλεῖ συμφόρηση στόν ἑλληνικό χῶρο.

Τήν ἡγεσία στήν ἱερή αὐτή ἀποστολή φυσικό εἶναι νά τήν ἀναλάβει ἡ Ἀθήνα, ἀφοῦ ἔχει πολλά πατροπαράδοτα καί ἀπαραβίαστα δικαιώματα γι' αὐτό. Πρώτη κράτησε τήν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδας καί πάντοτε φέροθηκε ἄφογα πρὸς τούς Ἕλληνες.

Μέ τήν εὐκαιρία, ἀκολοθώντας παλιά συνήθεια καλά δοκιμασμένη, πλέκει μέ τρόπο ἔξοχο τό ἐγκώμιο τῶν Ἀθηνῶν καί ἐπιμένει — ὅπως πρὶν ἀπό 50 χρόνια ὁ Περικλῆς — στά πολιτιστικά της ἐπιτεύγματα, πού καθιέρωσαν στή συνείδηση τῶν Ἑλλήνων τή λαμπρή πόλη μέ τά ὕλικά καί τά πνευματικά ἀγαθά, πού δημιούργησε καί πρόσφερε ἀλόχερα γιά τήν προκοπή καί τήν εὐδαιμονία ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Ἀναγκαστικά θά ἀντιπαρῆσει ἐδῶ καί τή σπαρτιατική πολιτική στά χρόνια τῆς ἡγεμονίας τῶν Λακεδαιμονίων, ἐπικρίνοντάς την ἀσθηρά, ἰδιαίτερα μέ τά ἐπιχειρήματα πού τοῦ ἔδινε ἡ Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα, γιά νά ἐνισχύσει τή θέση του πῶς ἡ ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων ἀνήκει δικαιοματικά μόνο στήν πόλη τῆ δικιά του.

Ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη ἔχει, εἴπαμε, στόχο διπλό : Τήν ἐνωσιή τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τή μιὰ καί τήν ἀνάγκη τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν βαρβάρων ἀπό τήν ἄλλη. Παρουσιάζει ὁμως ἀσθηρή ἐνότητα καί τά μέλη πειθαρχοῦν στήν κεντρική γραμμή. Θεωρεῖται δίκαια τό ἀριστοῦργημα τῆς πολιτικῆς κριτικῆς καί συγκεντρώνει ὅλες τίς ἀρετές τῆς ὥρι-

μης πιά ρητορικής τέχνης. Μόλο πού οί ιδέες του δέν ἀκούγονται γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα, ὁ ἔξοχος χειρισμός τοῦ θέματος ἀπό τόν Ἰσοκράτη ἔκαμε νά ξεχαστοῦν ὅλα τά προηγούμενα ἔργα, πού παρουσίαζαν τό ἴδιο πρόβλημα.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Πανηγυρικοῦ πάνω στά πολιτικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς εἶναι βέβαια δύσκολο νά ἀποδειχτεῖ. Μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε μέ κάποια βεβαιότητα πώς προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τή δεύτερη ἀθηναϊκή συμμαχία, πού ἔγινε σέ δύο χρόνια — τό 378 π.Χ. — καί ἀκόμα πώς εἶχε κάποια ἐπίδραση, ἔστω καί ἔμμεση, στά μεταγενέστερα πολιτικά γεγονότα, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ νίκη τῆς Ἑλλάδας κατά τῶν Περσῶν μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Γιά τή φιλολογική ὅμως ἐπίδραση τοῦ Πανηγυρικοῦ μποροῦμε νά εἶμαστε πιό κατηγορηματικοί : Ἦταν ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια ὁ πιό γνωστός, ὁ πιό διαβασμένος λόγος, καί εἶχε τούς περισσότερους μιμητές. Τό ὄφος καί οί ιδέες του στάθηκαν πρότυπο γιά ὅλους τούς μεταγενέστερους, πού ἐπανέρχονται στό πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καί Περσίας. Ἦταν ἀκόμα ὁ λόγος πού προτιμοῦσε καί ὁ Ἰσοκράτης καί ὡς τά τελευταῖα χρόνια του μιλάει πάντα μέ ἰδιαίτερη ἀγάπη γι' αὐτόν. (Φίλιππος, § 84—85).

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτει ότι οι εκπαιδευτικοί έχουν μια γενική αντίληψη για την αξιολόγηση των μαθητών, η οποία βασίζεται στην αξιολόγηση της επίδοσης τους. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι η αξιολόγηση των μαθητών είναι απαραίτητη για να γνωρίζουν οι μαθητές πόσο καλά έχουν κάνει και να μπορούν να βελτιωθούν. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι η αξιολόγηση των μαθητών είναι απαραίτητη για να γνωρίζουν οι μαθητές πόσο καλά έχουν κάνει και να μπορούν να βελτιωθούν. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι η αξιολόγηση των μαθητών είναι απαραίτητη για να γνωρίζουν οι μαθητές πόσο καλά έχουν κάνει και να μπορούν να βελτιωθούν. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι η αξιολόγηση των μαθητών είναι απαραίτητη για να γνωρίζουν οι μαθητές πόσο καλά έχουν κάνει και να μπορούν να βελτιωθούν. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι η αξιολόγηση των μαθητών είναι απαραίτητη για να γνωρίζουν οι μαθητές πόσο καλά έχουν κάνει και να μπορούν να βελτιωθούν. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται. Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται με βάση την επίδοσή τους, η οποία μετράται με τη βοήθεια των βαθμών που τους δίνονται.

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Πολλές φορές απόρησα μέ αυτούς πού καθιέρωσαν τῖς θρησκευ- 1 *Τό θέμα καί
ὁ χειρισμός
του.*
τικέσ γιορτέσ καί ὀργάνωσαν τούσ ἀθλητικούς ἀγῶνεσ¹ : Ἐκριναν ἀξιεσ
γιά τόσο μεγάλη ἐπαθλα τῖς ἱκανότητεσ τοῦ σώματοσ, ἐνῶ αυτούσ
πού κοπίασαν προσωπικά γιά τό κοινό καλό καί καλλιέργησαν ἔτσι
τόν ψυχικό τουσ κόσμο ὥστε νά εἶναι σέ θέση νά ὠφελῆσει καί τούσ
ἄλλουσ, σ' αυτούσ δέν ἔδωσαν καμιά τιμητική διάκριση. Καί ὅμωσ 2
τό σωστό θά ἦταν γι' αυτούσ κυρίωσ νά νοιαστοῦν· γιατί δυό φορέσ
τόση δύναμη καί ἄν ἀποχτήσουν οἱ ἀθλητέσ, οἱ ἄλλοι δέ θά εἶχαν
νά κερδίσουν τίποτα παραπάνω· ἀντίθετα, καί ἕνασ μονάχα ἄνθρωποσ
ἄν θά σκεφετῆ σωστά, ὅλοι θά ἦταν δυνατοί νά ὠφεληθοῦν, ὅσοι θά ἤθε-
λαν νά γευτοῦν τή γνώση ἐκείνου.

Ὅμωσ δέν ἀπογοητεύτηκα ἀπό αὐτό ὥστε νά ἀδρανήσω. Ἐκρι- 3
να ἱκανό ἐπαθλο τή φήμη πού θά μοῦ φέρει αὐτόσ ὁ λόγοσ καί ἤρθα νά
δώσω γνώμη καί γιά τόν πόλεμο μέ τούσ βαρβάρουσ καί γιά τήν ἀνάγκη
νά μονοιάσουμε μεταξύ μασ, καί ἄσ ξέρω καλά ὅτι πολλοί ἀπό
ὅσουσ κάνουν τούσ σοφιστέσ² ἔχουν κιόλασ ἀσχοληθεῖ μέ αὐτό τό θέ-
μα³. Ἐχω, βλέπετε, τήν ἐλπίδα πῶσ θά ξεχωρίσω τόσο ἀπό κεινουσ, 4
ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πῶσ τίποτα σχετικό δέν εἶπανε
ποτέ. Ὑστερα θεωρῶ ἄριστούσ τούσ λόγουσ πού ἀναφέρονται στά πιό
σοβαρά θέματα. Αὐτοί προβάλλουν τήν ἀξία τοῦ ρήτορα καί ὅσουσ
τούσ ἀκοῦν τούσ ὠφελοῦν πολύ. Τέτοιοσ εἶναι καί ὁ λόγοσ πού
θά πῶ.

Ἄλλωστε οὔτε καί οἱ συνθῆκεσ ἔχουν ἀλλάξει ἔτσι πού νά εἶναι 5
ἀνώφελο πιά νά γίνει λόγοσ γιά τά ζητήματα αὐτά. Οἱ λόγοι πρέπει
νά σταματοῦν μονάχα ὅταν τά πράγματα λάβουν κάποιο τέλος καί
δέν ὠφελεῖ πιά ἡ συζήτηση γι' αὐτά ἢ ὅταν διαπιστωθεῖ πῶσ κάποιοσ
λόγοσ ἔφτασε πιά σέ τέλεια μορφή, ὥστε νά μήν ἀφήνει περιθώρια
στούσ ἄλλουσ νά προχωρήσουν παραπάνω. Ὅσο ὅμωσ τά πράγματα 6
στήν Ἑλλάδα ἀκολουθοῦν τόν ἴδιο δρόμο ὅπωσ πρίν καί ὅσα εἰπώθη-
καν ὡσ τώρα τυχαίνει νά εἶναι ἄχρηστα, πῶσ νά μή στρέψουμε τή

- σκέψη και τό στοχασμό μας στό λόγο αυτόν, πού, ἂν τυχόν πε-
 τύχει τό σκοπό του, σίγουρα θά μᾶς ἀπαλλάξει καί ἀπό τόν ἐμφύλιο πό-
 λεμο καί ἀπό τή σημερινή ἀναταραχή καί ἀπό τίς πιό μεγάλες συμ-
 7 φορές; Ἄλλωστε, ἂν σέ καμιά περίπτωση δέ θά ἦταν δυνατό νά δηλω-
 θοῦν τά ἴδια πράγματα διαφορετικά παρά μέ ἓνα τρόπο, θά μπο-
 ροῦσε ἴσως κανεῖς νά σκέφτεῖ πώς εἶναι περιττό νά ἐνοχλεῖ τόν
 κόσμο χρησιμοποιοῦντας τά ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρήματα μέ ἄλλους.
 Ὅμως ἡ φύση τῶν λόγων εἶναι τέτοια, ὥστε τά ἴδια πράγματα μέ
 8 πολλούς τρόπους νά μπορεῖ νά τά ἀναπτύξεις, καί τά σπουδαῖα σάν
 ἀσήμαντα νά τά παρουσιάσεις καί τά μικρά νά μεγαλοποιήσεις καί
 ἀκόμα τά παλιά μέ σύγχρονο πνεῦμα νά προβάλεις καί τά καινούρια
 γεγονότα μέ τόν παλιό δοκιμασμένο τρόπο νά ἐκθέσεις. Γι' αὐτό ἀκρι-
 βῶς δέν πρέπει νά ἀποφεύγεις τά θέματα πού οἱ προηγούμενοι ἀπό
 σένα ἀντιμετώπισαν, ἀλλά νά προσπαθεῖς νά τά ἀναπτύξεις μέ τρόπο
 πιό σωστό ἀπό κείνους. Τά περασμένα γεγονότα βέβαια εἶναι κοινή
 9 κληρονομιά γιά ὅλους μας. Δουλειά τώρα τῶν προικισμένων μέ μυαλό
 εἶναι νά κάνουν σωστή ἐκμετάλλευση αὐτῶν καί, στήν κατάλληλη
 στιγμή, νά ἀναφέρουν μονάχα ὅ,τι χρειάζεται γιά τό καθένα ἀπό αὐτά
 καί νά τά διατυπώσουν μέ τρόπο ἄψογο. Νομίζω μάλιστα πώς τότε
 10 μονάχα θά μπορούσαν νά προκόψουν καί οἱ ἄλλες τέχνες καί ἡ
 ρητορική ἐπιστήμη, ὅταν θαυμάζουμε καί ἐκτιμοῦμε ὄχι τόσο αὐ-
 τούς πού εἶχαν τήν πρωτοβουλία νά ἀρχίσουν ἓνα ἔργο, ὅσο ἐκείνους
 πού τό ἔφεραν σέ πέρας μέ τόν πιό τέλειο τρόπο· οὔτε καί αὐτούς
 πού θέλουν νά μιλοῦν γιά θέματα πού κανένας ἄλλος προηγούμενα
 δέν ἔπιασε, ἀλλά ὅσους γνωρίζουν νά τά λέν μέ τρόπο πού κανένας
 ἄλλος δέ θά τό μπορούσε.

Βεβαιότητα 11
 τοῦ
 συγγραφέα
 πώς θά
 ἐκθέσει τό
 θέμα
 καλύτερα ἀπό
 τοῖς
 προκατόχους
 του.

Καί ὅμως βρίσκονται ἄνθρωποι νά κατακρίνουν τοὺς λόγους πού
 ξεπερνοῦν τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ πλήθους καί εἶναι δουλεμέ-
 νοι μέ τέχνη καί ἐπιμέλεια. Καί ἔχουν πέσει τόσο ἔξω, ὥστε συγκρί-
 νουν τοὺς ἐπιδεικτικούς λόγους, πού ἔγιναν μέ τέχνη καί ἀξιώσεις,
 μέ τά διάφορα δικαστικά ἔγγραφα⁴, πού ἀναφέρονται σέ ἰδιωτικές συμ-
 βάσεις, σάν νά ἦταν ὑποχρεωτικό νά μοιάζουν τά δύο εἶδη. Οὔτε περνάει
 ἀπό τό μυαλό τους πώς τοῦτα ἐδῶ, τά ἔγγραφα, εἶναι γραμμένα ἀπλά
 καί ἀπέριττα, ἐνῶ οἱ λόγοι οἱ ἐπιδεικτικοί, γραμμένοι μέ ἐπιμέλεια
 καί σχήματα ρητορικά, ἀποβλέπουν στήν ἐντύπωση πού θά δημιουρ-

γήσουν. "Η μήπως τάχα αυτοί μπορούν και διακρίνουν τήν ἀπλή ἔκφραση, ἐνῶ ἐκεῖνος πού ζέρει νά μιλάει μέ ὄλους τούς κανόνες τῆς ρητορικῆς δέ θά μπορούσε νά τά πεῖ καί ἀπλά;

Δέν τούς διαφεύγει βέβαια ὅτι ἐπαινοῦν ὄσους τυχαίνει νά ἔχουν 12 κάποια ψυχική συγγένεια μαζί τους. "Εγώ δέν ἔχω τίποτα νά πῶ σ' αὐτούς· ἀπευθύνομαι σ' ἐκείνους πού δέ θά δεχτοῦν τίποτα ἀπό ὅσα λέγονται στήν τύχη, ἀλλά θά δυσανασχετήσουν καί θά ζητήσουν νά βροῦν στά λόγια μου ὅ,τι δέν πρόκειται νά βροῦν στούς ἄλλους. Σ' αὐτούς λοιπόν τούς ἐκλεκτούς⁵ δυό λόγια ἀκόμα θά τολμήσω γιά τή δικιά μου θέση νά τούς πῶ καί ἀμέσως ὕστερα θά μπῶ στό θέμα μου.

Βλέπω τούς ἄλλους ρήτορες στά προοίμιά τους νά προσπαθοῦν 13 νά διαθέσουν εὐνοϊκά τό ἀχροατήριό τους, νά βρίσκουν προφάσεις γιά ὅσα πρόκειται νά ποῦν καί νά ἰσχυρίζονται ἄλλοι πώς τάχα ἡ προετοιμασία γιά τό λόγο τους στάθηκε πρόχειρη καί βιαστική καί ἄλλοι πώς εἶναι δύσκολο νά βροῦν τά λόγια πού θά ἀποδώσουν ἀκριβῶς τό μέγεθος τῶν γεγονότων⁶. "Εγώ, ἄν δέ μιλήσω μέ τρόπο πού 14 νά ταιριάζει ἀπόλυτα στή σημασία τῶν γεγονότων καί στήν ὑπόληψή μου καί στό χρόνο πού δαπάνησα, ὄχι μονάχα γιά τή σύνταξη τοῦ λόγου⁷, ἀλλά καί σέ ὅλη τή ζωή μου μέχρι τώρα, παρακαλῶ ὄχι μονάχα νά μήν ἔχετε καμιά ἐπιείκεια, ἀλλά νά μέ περιφρονήσετε, νά μέ περιγελάσετε ὅλοι!" Ὅ,τι καί νά πεῖς θά ἀξίζει νά τό πάθω, ἀφοῦ τόσο μεγάλα λόγια λέω χωρίς νά διαφέρω διόλου ἀπό τούς ἄλλους⁸.

ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ

Γιά μένα ιδιαίτερα λοιπόν αὐτά εἶχα νά ἀναφέρω στήν ἀρχή. 15 "Ὅσο γιά τά κοινά ζητήματα, πολλοί ἔρχονται καί μᾶς λέν πώς πρέπει ἀπαραίτητα νά σταματήσουμε τήν ἔχθρα μεταξύ μας καί νά στραφοῦμε πρὸς τό βάρβαρο· διεκτραγωδοῦν τίς συμφορές πού ἔπεσαν ἐπάνω μας ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο καί ἀπαριθμοῦν τίς ὠφέλειες πού θά προκύψουν ἀπό τήν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν βαρβάρων. Αὐτοί βέβαια ὅλοι μᾶς λένε τήν ἀλήθεια· μόνο πού δέν ἀρχίζουν ἀπό ἐκεῖ πού θά μπορούσαν νά πετύχουν τό σκοπό τους ἀσφαλέστερα. Δηλαδή ἀπό τούς "Ελληνες 16 ἄλλοι βρίσκονται κάτω ἀπό τή δικιά μας ἐπιρροή καί ἄλλοι κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῶν Λακεδαιμονίων· τά πολιτεύματα, βλέπετε, πού σύμφωνα μ' αὐτά διοικοῦνται οἱ πόλεις, ἔτσι ξεχώρισαν τούς πῖο πολλούς. "Ὅποιος λοιπόν νομίζει πώς οἱ ἄλλες πόλεις θά κάνουν κάτι ἀξιο-

15 ΘΕΜΑ Α':
Ποιός πρέπει
νά ἔχει τήν
ἡγεμονία.

λογο, προτού νά συμφιλιωθοῦν οἱ δύο μεγάλες πόλεις, πού τίς κατευθύνουν, εἶναι πολύ ἀφελῆς καί βρίσκεται μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα.

- 17 "Ὅποιος ὅμως δέν ἐπιδιώκει μονάχα νά ἐπιδειχτεῖ ἀλλά φιλοδοξεῖ νά ἐπιτύχει καί κάποιο ἀποτέλεσμα, πρέπει ἀπαραίτητα νά ἐπιζητήσει ἐκεῖνα τά ἐπιχειρήματα πού θά πείσουν τίς δύο αὐτές πόλεις νά ἀναγνωρίσουν τήν ἰσοτιμία μεταξύ τους καί νά μοιράσουν λογικά τήν ἡγεμονία· καί τά πλεονεκτήματα, πού προσπαθοῦν νά ἐπιτύχουν σήμερα ἀπό τούς "Ελλήνες, νά τά ἐπιδιώξουν αὔριο ἀπό τούς βαρβάρους.
- 18 Τή δικιά μας πόλη βέβαια εἶναι εὐκόλο νά τήν ὀδηγήσουμε πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή· οἱ Σπαρτιάτες ὅμως καί τώρα ἀκόμα δυσπιστοῦν. Κληρονόμησαν, βλέπετε, τή λανθασμένη γνώμη ὅτι τάχα εἶναι πατροπαράδοτο προνόμιο σ' αὐτούς νά ὀδηγοῦν τούς ἄλλους. "Ἄν ὅμως τούς ἀποδείξει κάποιος πὼς ἡ τιμή αὐτή ἀνήκει περισσότερο σ' ἐμᾶς παρά σ' ἐκείνους, θά ἀφηναν ἴσως κατὰ μέρος τίς διαφωνίες πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα καί θά κοιτοῦσαν τό συμφέρον τους.
- 19 "Ἐπρεπε λοιπόν καί οἱ ἄλλοι ρήτορες ἀπό αὐτό τό σημεῖο νά κάνουν τήν ἀρχή· νά μᾶς δίνουν συμβουλές γιά ὅσα θέματα ὑπάρχει ὁμοφωνία, προτού μᾶς δώσουν γνώμη γιά ὅσα ἀμφισβητοῦνται. Ἐγὼ πάντως γιά δύο λόγους βασικά εἶναι ἀνάγκη νά μιλήσω διεξοδικά γι' αὐτά τά τελευταῖα θέματα : Πρῶτα, γιά νά πετύχουμε κάποιο ἀποτέλεσμα ὅσο ἀκόμα εἶναι καιρός καί σταματώντας τίς
- 20 ἔχθρες μεταξύ μας νά πολεμήσουμε ὅλοι μαζί τό βάρβαρο· ὕστερα, ἄν αὐτό σταθεῖ ἀδύνατο, γιά νά δεῖξω ξεκάθαρα ποιοί ἐμποδίζουν τήν εὐτυχία τῶν Ἑλλήνων καί νά γίνει σέ ὅλους φανερό ὅτι ἡ πόλη μας δικαιολογημένα κράτησε καί παλιότερα τήν ἀρχηγία στή θάλασσα καί τώρα πάλι μέ τό δίκιο της διεκδικεῖ τήν ἡγεμονία⁹.

ΟΙ ΤΙΤΑΙΟΙ 21
ΤΗΣ
ΑΘΗΝΑΣ
Ἀρχαιότητα.

Καί αὐτό γιατί, ἄν πρέπει σέ κάθε πράξη νά τιμοῦν αὐτούς πού ἔχουν μιὰ πείρα ἐξαιρετική καί πῶς μεγάλη δύναμη, χωρίς συζήτηση ἐμεῖς ἔχουμε τό δικαίωμα νά πάρουμε πάλι τήν ἡγεμονία, πού εἴχαμε καί σέ παλιότερους καιρούς : Κανείς δέ θά μπορούσε νά παρουσιάσει ἄλλη πόλη μέ τέτοια ὑπεροχή στόν πόλεμο τῆς στεριᾶς ὅση εἶναι ἡ δικιά μας

22 στούς ναυτικούς ἀγῶνες. Μά καί ὅσοι ἀκόμα δέ θεωροῦν δίκαιη τήν ἀντίληψη αὐτή, γιὰ τά πράγματα ἀλλάζουν διαρκῶς — καί πραγ-

ματι ή έξουσία δέν παραμένει σταθερά ποτέ στά ίδια χέρια — βρισκουν όμως σωστό νά έχουν τήν ήγεμονία, σάν όποιοδήποτε άλλο προνόμιο, αὐτοί πού πρῶτοι τήν ἀπόχτησαν ή ὅσοι πρόσφεραν τά μεγαλύτερα ἀγαθά στό Πανελλήνιο, καί αὐτοί, νομίζω, συμφωνοῦν μαζί μου. "Όσο πιό πίσω μέσ στό χρόνο ἀναζητήσουμε τίς 23
ρίζες καί γιά τό ἕνα καί γιά τό ἄλλο¹⁰, τόσο πιό κάτω θά ἀφήσουμε αὐτούς πού θά ἀναμετρηθοῦν¹¹ μ' ἐμᾶς στό θέμα τῆς ήγεμονίας : Εἶναι κοινή ὁμολογία ὅτι ή πόλη μας εἶναι ή πιό παλιά, ή πιό μεγάλη καί ή πιό ὀνομαστή σ' ὅλο τόν κόσμο. Καί μόλο πού ή ἀρχή τῆς ιστορίας της στάθηκε ὀπωσδήποτε ἐξαίρετη, γιά τήν κατοπινή λαμπρή πορεία της μέσα στό χρόνο, τῆς πρέπει ἀκόμα μεγαλύτερη τιμή.

Στή χώρα ἐτούτη κατοικοῦμε χωρίς νά διώξουμε ἄλλους¹². οὔτε 24
τή βρήκαμε ἔρημη· οὔτε καί μαζευτήκαμε ἐδῶ πέρα ἀνάκατοι ἀπό διάφορα ἔθνη. Εἶναι τόσο ὠραία καί γνήσια, λέω, ή καταγωγή μας, ὥστε ἐκεῖ πού γεννηθήκαμε ἐκεῖ καί κατοικοῦμε χωρίς καμιά διακοπή, γέννημα — θρέμμα αὐτοῦ τοῦ τόπου¹³. "Ἐτσι μποροῦμε νά ὀνομάσουμε τήν πόλη μας μέ τίς ίδιες τρυφερές λέξεις πού χρησιμοποιοῦμε γιά τούς στενοῦς μας συγγενεῖς. Μονάχα ἐμεῖς δηλ. ἀπό τούς "Ἕλλη- 25
νες ἔχουμε τό δικαίωμα νά τήν ἀποκαλέσουμε τροφό, πατρίδα, μάνα. Καί ἀλήθεια πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά προβάλουν μιᾶ τόση λαμπρή καταγωγή αὐτοί πού ἔχουν εὐλογία περηφάνια, διεκδικοῦν τήν ήγεμονία μέ τό δίκιο τους καί ἀναφέρονται συχνά στό παρελθόν τους.

Τόσο σημαντική λοιπόν εἶναι καί ή πρώτη μας ἀρχή καί ὅσα 26 ὕστερα μᾶς χάρισε ή τύχη. "Όσο γιά τά ἀγαθά πού ἐμεῖς προσφέραμε στούς ἄλλους, ὁ καλύτερος τρόπος νά τά δοῦμε εἶναι νά ἐξετάσουμε μέ χρονολογική σειρά τά κατορθώματα τῆς πόλης μας ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή. Σέ μιᾶ τέτοια θεώρηση θά διαπιστώσουμε ὅτι ή πόλη μας 27
ὄχι μονάχα στάθηκε ή πρώτη πάντα στούς πολεμικούς ἀγῶνες, ἀλλά καί δημιούργησε ἀποκλειστικά σχεδόν τόν πολιτισμό πού ἔχουμε καί πού μ' αὐτόν ρυθμίζουμε τίς σχέσεις μεταξύ μας καί μᾶς ἐξασφαλίζει τή δυνατότητα νά ζοῦμε ἀνθρωπινά. Ἀναγκαστικά ὅμως ἀπό ὅλες τίς εὐεργεσίες θά διαλέξουμε ὄχι βέβαια αὐτές πού ἦταν ἀσημαντες — γι' αὐτό καί πέρασαν ἀπαρατήρητες καί δέν ἔγινε λόγος — ἀλλά ἐκεῖνες πού, γιά τήν ἀποφασιστική τους σημασία, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι παντοῦ καί πάντοτε τίς θυμοῦνται καί τίς μνημονεύουν.

Καί πρῶτα πρῶτα αὐτό πού εἶχε πρωταρχική καί ἄμεση ἀνά- 28

26 Ἡ προσφορά
στούς
"Ἕλληνες τῶν
ὀλικῶν
ἀγαθῶν της.

γκη¹⁴ ὁ ὀργανισμός μας τό πήρε ἀπό τήν πόλη μας. Μπορεῖ βέβαια αὐτό νά εἶναι μονάχα μύθος, ὅμως ἀξίζει καί τώρα νά τόν πῶ: Ἡ Δήμητρα, μέσ στίς περιπλανήσεις της ὅταν τῆς ἐκλεψαν τήν Κόρη¹⁵, ἔφτασε κάποτε στή χώρα μας. Συμπάθησε λοιπόν τούς προγόνους μας γιά ὅσα καλά τῆς ἔκαναν — δέν μπορεῖ ἄλλος νά τά μάθει αὐτά ἐξόν ἀπό τούς μυημένους στά Ἐλευσίνια Μυστήρια¹⁶ — καί τούς χάρισε δῶρα διπλά, δῶρα πού ἔχουν πολύ μεγάλη ἀξία: Τούς καρπούς τῆς γῆς ἀπό τή μιὰ μεριά. πού μᾶς βοήθησαν νά μή ζοῦμε σάν τά θεριά, καί τά Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας ἀπ' τήν ἄλλη, πού δίνουν ἐλπίδες γλυκές στούς μυημένους γιά τό τέλος τῆς ζωῆς μας, γιά τήν αἰωνιότητα.

29 Ἡ πόλη μας ὅμως, πού εὐτύχησε νά ἔχει τήν ἀγάπη τῶν θεῶν, εἶχε καί ἄμετρη ἀγάπη γιά τόν ἄνθρωπο. Τόσα ἀγαθά πού ἀπόχτησε δέν τά ἔκρυψε ζηλότυπα ἀπό τούς ἄλλους ἀπό ὅσα πήρε σέ ὅλους ἔδωσε. Καί νά, τά Ἐλευσίνια Μυστήρια καί τώρα ἀκόμα κάθε χρόνο τά τελοῦμε¹⁷: τή χρήση πάλι, τήν καλλιέργεια καί τήν ὠφέλεια ἀπό τούς δημητριακοῦς καρπούς σέ ὅλους χωρίς ἐξαίρεση τή δίδαξε. Γιά ὅλα αὐτά κανεῖς δέ θά μπορούσε νά ἀμφιβάλει, ἂν μάλιστα προσθέσω λίγα ἀκόμα.

30 Πρῶτα πρῶτα τό ἐπιχείρημα πῶς ἡ παράδοση αὐτή εἶναι πολύ παλιά, πού θά μπορούσε ἴσως νά μᾶς κάνει νά μήν τή λογαριάσουμε, αὐτό τό ἴδιο ἐπιχείρημα δικαιολογημένα θά μπορούσε καί νά ἀποδείξει ὅτι ἔγιναν στήν πραγματικότητα ὅσα λέγονται. Ἀφοῦ πολλοί ἔχουν μιλήσει γιά τήν παράδοση αὐτή καί ὅλοι τήν ἔχουν ἀκουστά, ἐπιβάλλεται νά θεωροῦμε τά λεγόμενα ἀπόλυτα ἀξιόπιστα καί ὄχι λόγια καινούρια ἀδοκίμαστα ἀπό τό χρόνο. Ἐπειτα δέν εἶναι τό μοναδικό μας ἐπιχείρημα ὅτι ὁ μύθος καί ἡ παράδοση φτάνουν στίς μέρες μας ἀπό τά πολύ παλιά: ἔχουμε δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουμε καί ἄλλες ἀποδείξεις, πιά ἰσχυρές ἀκόμα ἀπό αὐτό.

31 Οἱ περισσότερες δηλ. ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας κάθε χρόνο στέλνουν στήν πόλη τή δικιά μας, ἀνάμνηση τῆς παλιάς εὐεργεσίας, τίς ἀπαρχές¹⁸ ἀπό τή συγκομιδή τους: ὅσες μάλιστα ἀθέτησαν τό χρέος τους αὐτό, πολλές φορές τίς πρόσταζε ἡ Πυθία νά φέρουν τόν καρπό καί νά ἐκπληρώσουν ἔτσι τήν πατροπαράδοτη ὑποχρέωσή τους ἀπέναντι στήν πόλη μας. Σέ τί ἄλλο λοιπόν θά ἄξιζε νά ἔχουμε πύοτερη ἐμπιστοσύνη, ἂν ὄχι σέ ὅ,τι χρησιμοδοτεῖ ὁ θεός καί συμφωνοῦν μ' αὐτό καί πολλοί Ἕλληνες; Ἀκόμα περισσότερο πού οἱ

παλιές μας παραδόσεις συμβαδίζουν απόλυτα με τὰ σημερινά μας έργα καί ἐτοῦτα πάλι συμφωνοῦν μέ ὅσα οἱ παλιοί μᾶς ἔχουν παραδώσει.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό αὐτά, ἂν τὰ ἀφήσουμε ὅλα κατὰ μέρος 32 καί ἐξετάσουμε τίς πρώτες στιγμές πού ἐμφανίστηκε ὁ ἄνθρωπος στή γῆ, θά δοῦμε πώς οἱ πρώτοι ἄνθρωποι δέ βρῆκαν ἔτοιμα τὰ μέσα τῆς ζωῆς πού ἔχουν τώρα, ἀλλά σιγά σιγά τὰ ἀνακάλυψαν οἱ ἴδιοι. Ποιοί ὅμως ἀπό ὅλους πρέπει νά παραδεχτοῦμε ἢ ὅτι τὰ δέχτηκαν χάρισμα ἀπό τοὺς θεοὺς ἢ ὅτι τὰ ἀνακάλυψαν ψάχνοντας οἱ ἴδιοι; Ὅχι 33 αὐτοί πού ὅλοι παραδέχονται πώς εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι, οἱ πιό προικισμένοι γιὰ τίς τέχνες καί οἱ πιό εὐσεβεῖς πρὸς τοὺς θεοὺς; Περιττό τώρα νά ἀναπτύξω πόση τιμὴ ἀξίζει σ' αὐτούς πού ἔγιναν οἱ δημιουργοὶ τόσο μεγάλων ἀγαθῶν. Εἶναι βέβαιο ὅτι κανεὶς δέ θά μπορούσε νά βρεῖ δῶρο τόσο σημαντικὸ, ἀντάξιο στὰ κατορθώματά τους.

Γιὰ τὴ σπουδαιότερη λοιπὸν εὐεργεσία, πού στάθηκε ἡ πρώτη, 34 κοινὴ γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, αὐτὰ εἶχα νά πῶ. Τὰ ἴδια πάλι χρόνια ἡ πόλη μας ἔβλεπε τοὺς βαρβάρους νά κατέχουν τὸ πιό μεγάλο μέρος ὅλου τοῦ κόσμου τότε, τὴν ὥρα πού οἱ Ἕλληνες, ἀσφυκτικὰ κλεισμένοι σ' ἓναν τόπο στενὸ, ἀπὸ ἔλλειψη ἀκριβῶς ζωτικῆς χώρου, ἀλληλοεπιβουλεύονταν καί ὁ ἓνας ἐξεστράτευε κατὰ τοῦ ἄλλου, μέ ἀποτέλεσμα ἄλλοι νά χάνονται ἀπὸ τὴν πείνα καί ἄλλοι ἀπὸ τὸν πόλεμο. Μπροστὰ σέ μιὰ τέτοια κατάσταση δέν ἦταν βέβαια δυνατό νά 35 ἀδιαφορήσει: Ἔστειλε στίς διάφορες πόλεις ἀρχηγούς, παράλαβαν τοὺς πιό φτωχοὺς, ἔγιναν στρατηγοὶ τους καί νίκησαν μέ τὰ ὅπλα τοὺς βαρβάρους· ἴδρυσαν ὕστερα πόλεις πολλές στίς δυὸ ἡπείρους, ἀποίκησαν ὅλα τὰ νησιά καί ἔσωσαν ἔτσι τοὺς συντρόφους τους, μὰ καί ὅσους εἶχαν μείνει πίσω στὴν πατρίδα: Στούς τελευταίους, βλέ- 36 πετε, ἄφησαν ἀρκετὴ γῆ, γιὰ νά ἐργάζονται, ἐνῶ στοὺς συντρόφους τους ἔδωσαν περισσότερη ἀπὸ ὅση εἶχαν πρὶν, τώρα μάλιστα πού εἶχαν δικές τους ὅλες τίς χώρες πού κατέχουμε καί σήμερα. Ἔτσι διευκόλυναν πολὺ καί ὅσους ὕστερα θέλησαν νά μιμηθοῦν τὴν πόλη μας καί νά ιδρῦσουν ἀποικίες· δέν εἶχαν πιά ἀνάγκη νά ἀντιμετωπίσουν ἓνα σωρὸ κινδύνους γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς νέας χώρας, ἀφοῦ μπορούσαν νά πᾶν καί νά ἐγκατασταθοῦν εὐκόλα σ' αὐτές πού ἤδη εἶχαμε κατακτήσει ἑμεῖς.

Ἦστερα ἀπὸ αὐτὰ ποιὸς θά μπορούσε νά προβάλει ἡγεμονία μέ 37

περισσότερα δικαιώματα μέσ στή βαθιά παράδοση τῶν Ἑλλήνων ἀπό τούτη ἐδῶ, πού παρουσιάστηκε προτοῦ ἀκόμα ἰδρυθοῦν οἱ περισσότερες ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας; Καί ἀκόμα ποιά ἡγεμονία θά μπορούσε νά καυχηθεῖ πώς στάθηκε πιό χρήσιμη ἀπό τή δικιά μας, πού ἀναστατάωσε¹⁹ τούς βαρβάρους καί ὀδήγησε τούς Ἕλληνες σέ μιὰ τέτοια οἰκονομική εὐημερία;

Ἡ προσφορά
τῶν πνευμα-
τικῶν ἀγαθῶν
της.

- 38 Νά μή θαρρεῖτε ὅμως πώς, ἀφοῦ κατάφερε νά πραγματοποιήσει τὰ πιό σπουδαῖα ἔργα, ἀδιαφόρησε γιά τὰ ἄλλα. Βέβαια θεώρησε πρωταρχικό της χρέος νά βρεῖ ψωμί γιά ὅσους πεινοῦσαν — καί εἶναι ἀνάγκη ὅλοι, ὅσοι φιλοδοξοῦν νά διοικήσουν ἱκανοποιητικά ὅλους τούς τομεῖς τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς μας, αὐτό τό πρόβλημα νά ἀντιμετωπίζουν πρῶτα. Πιστεύοντας ὅμως πώς μιὰ ζωή, πού ἀποβλέπει νά ἱκανοποιήσει μονάχα οἰκονομικές ἀνάγκες, δέν ἔχει τή δύναμη νά κάμει τούς ἀνθρώπους νά τήν ἐπιθυμοῦν, φρόντισε τόσο καί γιά τίς ἄλλες μας ἀνάγκες, ὥστε ἀπό τὰ πνευματικά ἀγαθά, πού ἔχουμε ὅλοι σήμερα — αὐτά πού δέν τὰ πήραμε ἀπό τούς θεούς, ἀλλά τὰ δημιουργήσαμε οἱ ἴδιοι μέ τήν κοινή προσπάθεια — τίποτα δέν ἔγινε χωρίς τήν ἀποφασιστική συμβολή τῆς δικιάς μας πόλης· ἀντίθετα τὰ πιό πολλὰ ὀφείλουν τήν ὑπαρξή τους ἀποκλειστικά σ' αὐτήν.
- 39 Θέλω νά πῶ ὅτι βρῆκε τούς Ἕλληνες νά ζοῦνε χωρίς νόμους καί νά εἶναι σκόρπιοι ἐδῶ καί ἐκεῖ, νά καταδυναστεύονται ἀπό τυράννους ἢ νά χάνονται ἀπό ἀναρχία, καί τούς ἀπάλλαξε ἀπό ὅλα τὰ κακά αὐτά, ἄλλους ἀναλαμβάνοντας τήν προστασία τους καί σ' ἄλλους προβάλλοντας τόν ἑαυτό της γιά ὑπόδειγμα εὐνομούμενης πολιτείας· εἶναι γνωστό πώς πρώτη αὐτή καθιέρωσε νομοθεσία καί
- 40 διαμόρφωσε πολίτευμα δημοκρατικό²⁰. Τό ἀποδείχνει εὐκόλα τό ἐξῆς γεγονός: Στά πανάρχαια χρόνια, ὅταν γίνονταν καταγγελίες γιά ἐγκλήματα καί ἤθελαν νά λύσουν τίς διαφορές τους μέ βάση τή λογική καί ὄχι μέ τρόπο αὐθαίρετο²¹, στήριζαν πάντα τήν κρίση τους στίς διατάξεις τῶν δικῶν μας νόμων. Ἀλλά καί ἀπό τίς τέχνες, τόσο τίς βιοποριστικές, ὅσο καί αὐτές πού ἐπινοήσαμε γιά τήν ψυχαγωγία μας, ἄλλες τίς ἀνακάλυψε ἡ πόλη μας καί ἄλλες τίς καλλιέργησε ἀκόμα πιό πολύ καί τίς παράδωσε στούς ἄλλους νά τίς χρησιμοποιήσουν.
- 41 Τούς ἄλλους τομεῖς ἔπειτα τῆς πολὺπλευρῆς δραστηριότητάς της τούς ρύθμισε μέ πνεῦμα τόσο φιλόξενο καί τόσο στοργικό γιά ὅλους, ὥστε νά προσαρμύζονται καί σ' αὐτούς πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό χρή-

ματα και σέ ὅσους θέλουν νά ἀπολαύσουν τά ἀγαθά τους· δέν ἦταν ἄστοργη οὔτε γιά ὅσους τούς εὐνόησε ἡ τύχη οὔτε γιά κείνους πού δυστυχοῦσαν στόν τόπο τους, ἀλλά ἐξασφάλισε στούς πρώτους εὐχάριστη καί ἀνετη ζωῆ²², στούς ἄλλους πάλι σίγουρο καταφύγιο καί ἀσφάλεια²³.

Ἄκόμα εἶναι γνωστό πώς κάθε χώρα βέβαια δέν παρουσιάζει 42 αὐτάρκεια σέ ὅλα τά προϊόντα : "Ἄλλα τῆς λείπουν καί ἄλλα τά ἔχει παραπάνω ἀπό τίς ἀνάγκες της. "Ἐτσι ὑπάρχει μέγα πρόβλημα πού νά διαθέσει τό περίσσειμα καί ἀπό πού νά κάνει εἰσαγωγή γιά τά ἄλλα. Καί αὐτό ὅμως τό πρόβλημα ἡ πόλη μας τό ἀντιμετώπισε μέ τρόπο ἀποφασιστικό : Στή μέση τῆς Ἑλλάδας ἔκαμε ἐμπορικό κέντρο τόν Πειραιά, ὅπου συγκεντρώνονται τόσα προϊόντα, ὥστε αὐτά πού εἶναι δύσκολο νά τά προμηθευτεῖς καθένα καί ἀπό τόπον ἄλλο, ἐδῶ τά βρίσκεις εὐκολα ὅλα συγκεντρωμένα.

Σ' αὐτούς λοιπόν πού καθιέρωσαν τίς πανελλήνιες γιορτές ται- 43 ριάζει δίκαιος ἔπαινος. Μᾶς κληροδότησαν τό θαυμάσιο ἔθιμο νά μαζευόμαστε ὅλοι μαζί στόν ἴδιο τόπο ὕστερα ἀπό σπονδές καί ἀπό διάλυση τῆς ἔχθρας πού μᾶς χῳρίζε²⁴. νά ἐνώνουμε κατόπιν τίς προσευχές καί τίς θυσίες μας καί νά θυμόμαστε τούς παλιούς συγγενικούς δεσμούς μας, νά ἔχουμε πῖο φιλική διάθεση στό μέλλον ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο καί τέλος νά ἀνανεώνουμε τίς παλιές φίλιες καί νά δημιουργοῦμε νέες. Οὔτε λοιπόν γιά τούς κοινούς ἀνθρώπους οὔτε 44 καί γιά τίς προικισμένες φύσεις εἶναι ἄσκοπη ἡ προσέλευση στίς πανελλήνιες γιορτές, ἀφοῦ οἱ τελευταῖοι ἔχουν τήν εὐκαιρία νά ἐπιδείξουν τά προσόντα τους μπροστά στό συγκεντρωμένο πλῆθος τῶν Ἑλλήνων²⁵ καί οἱ ἄλλοι μποροῦν νά τούς καμαρώσουν πού κάνουν μεταξύ τους ἀγῶνα εὐγενικό. Καί ὅλοι εἶναι εὐχαριστημένοι, ἀφοῦ ὅλοι ἔχουν μέ τί νά ἱκανοποιηθοῦν : Οἱ θεατές βλέπουν τούς ἀθλητές νά ἀγωνίζονται γιά χάρη τους καί τοῦτοι πάλι σκέφτονται πώς ὅλοι ἤρθαν γιά νά τούς καμαρώσουν. Ἀφοῦ λοιπόν τόσο καλό κάνουν σ' ἐμᾶς οἱ πανελλήνιες συγκεντρώσεις, ἦταν φυσικό νά μή μείνει πίσω ἡ πόλη μας οὔτε καί σ' αὐτές.

Καί πράγματι ἀπόχτησε θεάματα πάρα πολλὰ καί θαυμαστά²⁶, 45 ἄλλα πολυτελή καί πολυδάπανα, ἄλλα ὀνομαστά γιά τήν ἀξία τους τήν καλλιτεχνική καί ἄλλα πάλι πού συνδυάζουν καί τά δυό. Καί εἶναι τόσο τό πλῆθος τῶν ἀνθρώπων πού καταφθάνουν συνέχεια στήν

- πόλη μας, ὥστε, ἂν κάτι καλό ὑπάρχει στήν ἐπικοινωνία αὐτή ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, καί αὐτό τό ἀπόλαυσε ἡ πόλη μας. Πέρα ἀπό αὐτά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά βρεῖ κανεῖς ἐδῶ φίλους εἰλικρινεῖς καί συντροφικές κάθε λογῆς²⁷, νά δεῖ ἀγῶνες δρόμου καί σωματικῆς ἀλκῆς, ἀγῶνες λόγου, πνεύματος καί ὅλων τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ ἀν-
- 46 θρώπου, καί γιά ὅλα αὐτά τά πιά μεγάλα ἔπαθλα. Γιατί, ἐκτός ἀπό ὅσα ἀθλοθετεῖ ἡ ἴδια, τά καταφέρει νά προσφέρουν καί οἱ ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας· καί αὐτό γιατί ὅσα ἐμεῖς κρίνουμε ἄξια, ἀμέσως ἀποχοῦν μιά τέτοια φήμη, πού τά ἀγαπάει ὅλος ὁ κόσμος. Ξέχωρα ἀπό αὐτά οἱ ἄλλες πανελλήνιες συγκεντρώσεις γίνονται σέ χρονικά διαστήματα ἀραιά²⁸ καί διαλύονται γρήγορα, ἐνῶ ἡ πόλη ἡ δικιά μας εἶναι μιά ἀδιάκοπη γιορτή γιά ὅσους φτάνουν σ' αὐτόν τόν τόπο.
- 47 Ἡ πόλη μας δίδαξε ἐπίσης ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ πνεύματος²⁹ τά ἐπινόησε καί ἔδωσε μορφή σέ ὅλα αὐτά, μᾶς ἔδωσε τά ἐφόδια νά μεταφέρουμε τή θεωρία σέ πράξη, γλύκανε τίς σχέσεις μεταξύ μας, ξεχώρισε τίς συμφορές σ' αὐτές πού φέρνει ἡ ἀμάθεια καί αὐτές πού φέρνει ἡ ἀνάγκη καί μᾶς ἔμαθε νά φυλαγόμαστε ἀπό τίς πρῶτες καί νά ἀντιμετωπίζουμε μέ καρτερία τίς ἄλλες. Ἡ πόλη μας ἀναγνώρισε ἀκόμα τήν πρέπουσα ἄξια στήν τέχνη τοῦ λόγου, πού ὅλοι λαχταροῦν νά ἀποχτήσουν, φθοροῦν ὥστόσο αὐτούς πού τήν κα-
- 48 τέχουν. Καί αὐτό γιατί ἔχει βαθιά ἐπίγνωση πῶς εἶναι τό μόνο φυσικό μας πλεονέκτημα ἀπέναντι στά ζῶα καί ἀκριβῶς αὐτό εἶναι πού μᾶς κάνει νά ξεχωρίζουμε ἀπό ἐκεῖνα σέ ὅλες τίς ἄλλες ἐκδηλώσεις μας· βλέπει καλά ὅτι ἡ τύχη στίς ἄλλες βέβαια πλευρές τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος εἶναι ἔτσι ἰδιότροπη καί ἄστατη, ὥστε πολλές φορές δέν πετυχαίνουν στή ζωῆ οἱ μυαλωμένοι, ἐνῶ τά καταφέρνουν οἱ ἀνόητοι, καί μονάχα οἱ λόγοι πού εἶναι καμωμένοι μέ ὁμορφιά καί τέχνη δέν εἶναι δυνατό νά βγοῦν ἀπό ἀμαθεῖς καί ἄξεστους, παρά εἶναι
- 49 δημιουργήματα πνευμάτων φωτεινῶν καί προικισμένων. Ξέρει ἀκόμα ὅτι οἱ καλλιεργημένοι καί αὐτοί πού θεωροῦνται ἄξεστοι σ' αὐτό τό σημεῖο διαφέρουν μεταξύ τους βασικά, ἀλλά καί ὅσοι ἀνατράφηκαν ἀπό τήν ἀρχή ὅπως ταιριάζει σέ ἐλεύθερους δέν ξεχωρίζουν ἀπό τήν παλικαριά καί ἀπό τά πλούτη τους καί ἀπό ἄλλα τέτοια ἀγαθά· ἡ ἱκανότητα στό λόγο εἶναι πού τούς προβάλλει καί ἀποτελεῖ κατά κοινή ὁμολογία τό ἀλάνθαστο κριτήριο γιά τό βαθμό καλλιέργειας πού διαθέτει ὁ καθένας· καί ὅσοι χειρίζονται τό λόγο μέ ἱκανότητα δέν

ἔχουν δύναμη μόνο στὸν τόπο τους, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα μέρη τοὺς τιμοῦν.

Τόσο πολὺ ξεπέρασε ἡ πόλη μας ὅλους τοὺς ἄλλους στὴν πνευμα- 50
τικὴ ἀνάπτυξη καὶ στὴν τέχνη τοῦ λόγου, ὥστε οἱ δικοὶ τῆς μαθητῆς
ἔγιναν δάσκαλοι στοὺς ἄλλους³⁰. τὸ ὄνομα πάλι "Ἕλληνες κατόρθωσε
νά μὴ συμβολίζει πιά τὴν καταγωγὴ, ἀλλὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύ-
ματος, καὶ "Ἕλληνες νὰ ὀνομάζονται πιο πολὺ ὅσοι δέχτηκαν τὸν τρό-
πο τῆς δικιάς μας ἀγωγῆς καὶ μόρφωσης παρὰ αὐτοὶ πού ἔχουν τὴν
ἴδια μέ ἑμᾶς καταγωγὴ.

Γιὰ νὰ μὴ δώσω ὅμως τὴν ἐντύπωση πὼς πελαγοδρομῶ σέ λε- 51
πτομέρειες, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ὑποσχέθηκα πὼς θὰ ἀναπτύξω ὅλο τὸ θέ-
μα στὴ γενικὴ μορφή του, καὶ γιὰ νὰ μὴ φανεῖ πὼς πλέκω ἐγκώμιο
στὴν πόλη μας μὲ ὅλα τὰ παραπάνω, γιατί ἀδυνατῶ νὰ τὴν ἐπαινέσω
γιὰ τὰ πολεμικὰ τῆς κατορθώματα, ἄς ποῦμε πὼς τὰ εἶπα ὅλα αὐτὰ
γιὰ ὅσους ἱκανοποιεῖται τὸ φιλότιμό τους ὅταν ἀκοῦν τέτοια θέματα.
Ἐγὼ προσωπικά νομίζω ὅτι στοὺς προγόνους μας δέν ταιριάζει μικρό-
τερη τιμὴ γιὰ τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους πού ἀντιμετώπισαν ἀπὸ ὅση
γιὰ τίς ἄλλες εὐεργεσίες πού πρόσφεραν στοὺς "Ἕλληνες. Δέν ἦταν δά 52
οὔτε μικροὶ οὔτε ἀσημαντοὶ οὔτε καὶ λίγοι οἱ ἀγῶνες πού ὑπέμειναν·
ἀντίθετα, πολλοὶ καὶ μεγάλοι καὶ φοβεροί! "Ἄλλοι γιὰ νὰ ὑπερασπί-
σουν τὴ δικιά τους χώρα καὶ ἄλλοι γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ἑλλήνων —
Εἶναι γνωστὸ πὼς πάντοτε διέθεταν τὴ δύναμη τῆς πόλης γιὰ τὸ
κοινὸ συμφέρον τῆς Ἑλλάδας καὶ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση Ἑλλήνων,
πού δεινοπαθοῦσαν. Γι' αὐτὸ δά καὶ μᾶς κατακρίνουν μερικοὶ πὼς 53
τάχα δέ σκεφτόμαστε λογικά, ἀφοῦ εἶχαμε τὴν ἀνόητη συνήθεια
νά βοηθοῦμε τοὺς ἀδύνατους — λές καὶ δέ βοηθᾶνε τέτοια λόγια
αὐτοὺς πού θέλουν νὰ μᾶς ἐπαινέσουν! Υἱοθετήσαμε αὐτὴ τὴν τακτι-
κὴ ὄχι γιατί δέν ξέρομε τί ρόλο παίζουν οἱ ἰσχυρὲς συμμαχίες γιὰ τὴν
ἀσφάλειά μας· ξέρομε καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τίς συνέπειες μᾶς
τέτοιας τακτικῆς, ἀλλὰ τὸ βρῖσκουμε πιο ἐντιμο νὰ ὑπερασπίσουμε
τοὺς πιο ἀδύνατους ἐναντία στοὺς συμφέρον μας, παρὰ νὰ συνεργοῦμε
στὶς ἀδικίες τῶν ἰσχυρῶν, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε ὕλικά
κέρδη.

"Ἴσως θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὴ νοοτροπία καὶ 54
τὴ δύναμη τῆς πόλης μας ἀπὸ τίς ἐπικλήσεις γιὰ βοήθεια πού μερι-
κοὶ μᾶς ἔκαναν ὡς τώρα. Αὐτὲς που τώρα τελευταῖα ἔγιναν ἢ

51 Πολεμικὲς
ὑπηρεσίες τῆς
Ἀθήνας πρὶν
ἀπὸ τὰ
Μηδικά.

- ἦταν γιά ἀσήμαντα ζητήματα θά τίς παραλείψω. "Ὀμως πολὺ προ-
 τοῦ νά γίνουν τά Τρωϊκά — ἀπό ἐκεῖ εἶναι σωστό νά ἀντλοῦν ἐπιχει-
 ρήματα ὅσοι προβάλλουν δικαιώματα πατροπαράδοτα — ἦρθαν οἱ
 γιοί τοῦ Ἡρακλῆ³¹ καί λίγο πρὶν ὁ Ἄδραστος³² τοῦ Ταλαοῦ καί βασι-
 55 λιάς τοῦ Ἄργους. Ὁ τελευταῖος ἀπότυχε στήν ἐκστρατεία κατὰ τῆς
 Θήβας καί δέν εἶχε τή δύναμη ὁ ἴδιος νά σηκώσει καί νά θάψει τοὺς νε-
 κρούς πολεμιστές του, πού εἶχαν πέσει κάτω ἀπό τά τεῖχη τῆς Καδ-
 μείας. Ζήτησε λοιπόν ἀπό τήν πόλη μας νά τόν συνδράμει σ' αὐτή
 τή συμφορά — πού σέ ἄλους εἶναι δυνατό νά τύχει — καί νά μὴν ἀνε-
 χτεῖ νά μένουν ἄταφοι οἱ σκοτωμένοι στοὺς πολέμους, οὔτε νά κατα-
 56 πατηθεῖ παλιά συνήθεια καί νόμος ἱερός πατροπαράδοτος. Τά τέκνα
 πάλι τοῦ Ἡρακλῆ, κυνηγημένα ἀπό τήν ἔχθρα τοῦ Εὐρυσθέα, ἄφη-
 σαν κατὰ μέρος τίς ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας σάν ἀνίκανες νά τοὺς
 προσφέρουν συνδρομή στή δυστυχία τους καί πίστεψαν πώς μόνο ἡ
 δικιά μας ἦταν σέ θέση νά τοὺς παρασταθεῖ γιά τό καλὸ πού ὁ πατέ-
 ρας τους ἔκανε σέ ὅλη τήν ἀνθρωπότητα.
- 57 Ἄπό ὅλα αὐτὰ φαίνεται ὀλοκάθαρα πώς καί τά χρόνια ἐκεῖνα ἡ
 πόλη μας εἶχε τά πρωτεῖα : Ποιὸς τάχα θά εἶχε τό κουράγιο νά κάνει
 ἐπικλήσεις γιά βοήθεια ἢ σέ κατώτερους του ἢ στοὺς ὑποταγμένους σέ
 ἄλλους καί δέ θά λογάριζε τοὺς πιὸ ἰσχυροὺς; Ἀκόμα περισσότερο
 πού τά ζητήματά τους δέν εἶχαν χαρακτήρα ἰδιωτικό, ἀλλὰ παρουσία-
 ζαν ἐνδιαφέρον γενικό, καί ἦταν φυσικό νά ἀσχοληθοῦν μέ αὐτὰ μονάχα
 ὅσοι διεκδικοῦσαν τό δικαίωμα νά κατευθύνουν τίς τύχες τῶν Ἑλλήνων.
- 58 Ἄλλωστε δέ φαίνεται νά διαψεύστηκαν οἱ ἐλπίδες τους, πού
 τοὺς ὀδήγησαν νά καταφύγουν στοὺς προγόνους μας. Ἀνάλαβαν,
 ὅπως ξέρουμε, ἀπό τή μιά μεριά τόν πόλεμο ἐναντία στοὺς Θηβαίους,
 γιά νά πετύχουν νά ἐνταφιαστοῦν οἱ νεκροί, καί ἀπό τήν ἄλλη τὰ ἔβα-
 λαν μέ τή δύναμη τοῦ Εὐρυσθέα γιά τό χατήρι τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡ-
 ρακλῆ. Ἔτσι ἀνάγκασαν μέ ἐκστρατεία τοὺς Θηβαίους νά παραδώ-
 σουν τοὺς νεκροὺς στοὺς συγγενεῖς τους νά τοὺς θάψουν· ἀλλὰ καί
 τό στρατό τῶν Πελοποννησίων, πού ἔκαμε εἰσβολή στή χώρα μας
 μαζί μέ τόν Εὐρυσθέα, τόν καταδίωξαν, τόν νίκησαν στή μάχη καί
 ἔδωσαν γερό χτύπημα στήν ὑπεροψία καί τή θρασύτητα ἐκείνου.
- 59 Καί γιά τά ἄλλα τους κατορθώματα βέβαια τοὺς θαυμάζουν τοὺς
 προγόνους μας, ὅμως φήμη ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπόχτησαν ἀπό τίς
 πράξεις τους αὐτές. Δέν πέτυχαν δά καί μικρὸ πράγμα: Ἄλλαξαν τόσο

τύχη και στίς δυό περιπτώσεις πού ἀνάφερα πιό πάνω, ὥστε αὐτός πού ἔκρινε σωστό νά μᾶς ἰκετεύσει γύρισε πίσω, ἀφοῦ πέτυχε ὅλα ὅσα ζήτησε, μέ τή βία, ἀπ' τούς ἐχθρούς του· ὁ Εὐρυσθέας πάλι, πού ἔλπιζε γιά μιά στιγμή πώς θά μᾶς ἐπιβληθεῖ μέ τή βία, πιάστηκε αἰχμάλωτος καί ἀναγκάστηκε νά πέσει στά πόδια μας ἰκέτης. Αὐτός πού σέ ὅλη τή ζωή του ἔδινε ἐντολές καί καταδυνάστευε ἐκεῖνον, πού ξεπέρασε τή φύση τήν ἀνθρώπινη— ἦταν γιός τοῦ Δία³³, μά καί σάν ἄνθρωπος θεϊκιά δύναμη εἶχε—ὅταν ἔκανε τό λάθος νά τά βάλει μαζί μας, τόσο ἀνάποδα τοῦ ἦρθαν τά πράγματα, ὥστε ἔπεσε στά χέρια τῶν ἀπογόνων τοῦ θύματός του καί τελείωσε ντροπιασμένος τή ζωή του.

Παρόλο πού πολλές ἦταν οἱ εὐεργεσίες πού προσφέραμε στήν πόλη τῶν Σπαρτιατῶν, ἡ περίσταση τό ἔφερε νά σᾶς μιλήσω μοναχά γι' αὐτήν. Καί αὐτό γιατί οἱ πρόγονοί τῶν σημερινῶν βασιλιάδων τῆς Σπάρτης καί ἀπόγονοί τοῦ Ἑρακλῆ, στηριγμένοι ἀκριβῶς στή σωτηρία πού τούς ἐξασφάλισαμε ἐμεῖς, κατέβηκαν στήν Πελοπόννησο, πῆραν τό Ἄργος, τή Λακεδαίμονα καί τή Μεσσηνή, ἴδρυσαν ὕστερα τή Σπάρτη καί ἔγιναν οἱ δημιουργοί τῶν ἀγαθῶν πού ἀπολαβαίνουν τώρα ὅλοι. Ὅλα αὐτά βέβαια ἔπρεπε νά τά θυμοῦνται ἐκεῖνοι καί σέ καμιά περίπτωση νά μήν εἰσβάλουν στή χώρα τούτη, ἀπό ὅπου ξεκίνησαν καί ἀπόκτησαν τόση εὐημερία· ποτέ νά μή βάζουν σέ κίνδυνο τήν πόλη αὐτή, πού ἀντιμετώπισε κινδύνους, γιά νά ὑπερασπίσει τά τέκνα τοῦ Ἑρακλῆ· οὔτε καί νά ἔχουν τήν ἀξίωση νά κάνουν σκλάβοι τούς³⁴ τήν πόλη, πού ἔσωσε τό γένος τοῦ Ἑρακλῆ, τή στιγμή μάλιστα πού κάνουν βασιλιάδες τούς ἀπογόνους του.

Μά καί ἂν ἀκόμα πρέπει νά ἀφήσω κατά μέρος τήν καλοσύνη πού τούς δείξαμε καί τήν εὐγνωμοσύνη πού χρωστοῦν σ' ἐμᾶς, γιά νά ξαναγυρίσω στό βασικό μου θέμα καί νά σᾶς πῶ τά πράγματα χωρίς περιστροφές, ἔχω νά πῶ ὅτι δέν εἶναι πατροπαράδοτη συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νά διευθύνουν οἱ ξενοφερμένοι³⁵ τούς αὐτόχθονες³⁶, οὔτε καί ὅσοι εὐεργετήθηκαν τούς εὐεργέτες τους, οὔτε καί αὐτοί πού ἔπασσαν στά γόνατα θερμοπαρακαλώντας ὅσους τούς δέχτηκαν μέ καλοσύνη καί ἀνθρωπιά.

Μπορῶ ὅμως νά ἀποδείξω αὐτά καί πιό συνοπτικά: Ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας, ἂν βγάλεις τή δικιά μας, ἦταν καί εἶναι οἱ πιό μεγάλες τό Ἄργος, ἡ Θήβα καί ἡ Σπάρτη. Οἱ πρόγονοί μας ὅμως τόσο τούς πέρασαν ὅλους αὐτούς, ὥστε γιά τό χατήρι τῶν

- Ἀργείων, ὅταν ἔπαθαν τῆ συμφορά ἐκείνη, ἐπέβαλαν τῆ θέλησή τους στούς Θηβαίους, τῆ στιγμή μάλιστα πού ἐτοῦτοι ἦταν γεμάτοι ἔπαρση, πού νίκησαν. Ἔπειτα γιά τούς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλῆ νίκησαν πολεμώντας τούς Ἀργείους καί τούς ἄλλους Πελοποννησίους. Τέλος μέ τόν πόλεμο κατά τοῦ Εὐρυσθέα ἔσωσαν αὐτούς πού ἴδρυσαν τῆ Σπάρτη καί σήμερα τήν κυβερνοῦν. Ὑστερα ἀπ' ὅλα αὐτά δέν ξέρω μέ ποιόν τρόπο θά μπορούσε νά ἀποδείξει κανεῖς σαφέστερα τό δικαίωμα πού ἔχουμε γιά τήν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων.
- 65 Τώρα, νομίζω, ἦρθε ἡ ὥρα νά μιλήσω καί γιά τά κατορθώματα τῆς πόλης κατά τῶν Περσῶν, κυρίως γιατί βασικό θέμα τοῦ λόγου μου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἡγεμονία τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τους. Ἄν ἀπαριθμοῦσα ὅμως ὅλους ἐκείνους τούς ἀγῶνες, θά ἔτρωγα χωρίς ἄλλο πολύ χρόνο· γι' αὐτό, ὅπως καί παραπάνω, θά σταθῶ μόνο στούς πιά σημαντικούς.
- 66 Οἱ Θράκες λοιπόν, οἱ Σκύθες³⁷ καί οἱ Πέρσες ὁπωσδήποτε εἶναι τά πιά πολεμικά ἀπό τά βαρβαρικά ἔθνη καί ἔχουν τήν πιά μεγάλη δύναμη. Ὅλοι αὐτοί τά βάλανε μαζί μας, καί ἡ πόλη ἀντιμετώπισε σκληροῦς ἀγῶνες ἐναντίον τους. Τί θά ἀπομείνει τώρα γιά ἐπιχείρημα σ' αὐτούς πού ὑποστηρίζουν τό ἀντίθετο, ἀφοῦ θά ἀποδειχτεῖ ὅτι, ὅσοι ἀπό τούς Ἑλληνας ἀδυνατοῦσαν νά βροῦν τό δίκιο τους, σ' ἐμᾶς κατάφευγαν γιά προστασία καί, ὅσοι ἀπό τούς βαρβάρους εἶχαν σκοπό νά ὑποδουλώσουν τούς Ἑλληνας, πρῶτα τά ἔβαζαν μαζί μας;
- 68 Ἀπό τούς πολέμους αὐτούς βέβαια ὁ πιά ὀνομαστός στάθηκε ὁ Περσικός. Ὅμως τά ἀρχαιότερα κατορθώματά μας δέν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη μικρότερη γιά ὅσους προβάλλουν δικαιώματα στό θέμα τῆς πατροπαράδοτης ἡγεμονίας. Θέλω νά πῶ πώς, τόν καιρό πού ἡ Ἑλλάδα ἦταν ταπεινή καί ἀσήμαντη, ἦρθαν στή χώρα μας οἱ Θράκες μέ τόν Εὐμόλπο³⁸, τό γιό τοῦ Ποσειδώνα, καί οἱ Σκύθες μέ τίς Ἀμαζόνες³⁹, τίς θυγατέρες τοῦ Ἄρη — ὄχι βέβαια τήν ἴδια ἐποχή, ἀλλά τά χρόνια πού τό καθένα ἔθνος ἀπό τά δύο αὐτά ἐπιχειροῦσε νά ἐπεκταθεῖ καί στήν Εὐρώπη. Μισοῦσαν ὁπωσδήποτε ὅλους μαζί τούς Ἑλληνας, μά ἐπινόησαν προφάσεις γιά νά τά βάλουν μέ ἐμᾶς ξεχωριστά, ἀκριβῶς γιατί πίστευαν πώς, πολεμώντας μόνο μέ τῆ δικιά μας πόλη, τήν ἴδια ὥρα θά ἐξασφάλιζαν κυριαρχία πάνω σέ ὅλους τούς Ἑλληνας.
- 69 Βέβαια δέν τά κατάφεραν. Μπορεῖ νά πολέμησαν μόνο μέ τούς

δικούς μας τούς προγόνους, έπαθαν όμως τέτοια συμφορά, σάν νά τά έβαλαν μέ όλο τόν πληθυσμό τής γής. Θέλετε και απόδειξη για τό μέγεθος τής καταστροφής πού τούς βρήκε τότε; Ποτέ ή παράδοση γι' αυτά τά γεγονότα δέ θά ήταν τόσο ζωντανή, αν τό κατόρθωμα τό ίδιο δέν είχε έντελώς ξεχωριστή σημασία.

Λένε μάλιστα για τίς 'Αμαζόνες πώς, από όσες ήρθαν εδώ, κα- 70
μιά δέ γύρισε πίσω· και όσες πάλι απόμειναν στόν τόπο τους διώχτη-
καν από τήν εξουσία πού είχαν, μόνο και μόνο για τό κακό πού έπα-
θαν εδώ. Για τούς Θράκες ύστερα, πού είχαν τά ίδια σύνορα μ' έμας
πρωτύτερα, λένε ότι μέ εκείνη τήν καταστροφή πήγαν και χώθηκαν
τόσο βαθιά, ώστε στόν άδειο χώρο πού άφησαν εγκαταστάθηκαν
έθνη πολλά και διάφορες φυλές και χτίστηκαν τεράστιες πόλεις.

Καλά και άξια βέβαια είναι όλα αυτά για όσους μέ τό δικιο τους 71
διεκδικούν τήν ήγεμονία τής 'Ελλάδας. Όμως κατορθώματα ανά-
λογα μέ αυτά και όπως θά τά περιμενε κανένας από τούς απογόνους
τέτοιων προγόνων είναι εκείνα πού έκαναν όσοι πολέμησαν μέ τό Δα-
ρεϊο και τόν Ξέρξη. Αυτός ό πόλεμος βέβαια ήταν ό φοβερότερος
από όλους, και έπσαν μαζεμένοι στην 'Ελλάδα κίνδυνοι άμπελλοι
τήν ίδια εποχή. Οί έχθροί πίστευαν πώς ήταν ακατάβλητοι για τό
πλήθος τους τό άμέτρητο, και οι σύμμαχοί μας νόμιζαν πώς ή πα- 72
λικαριά τους δέ βρίσκει τό ταίρι της. Παρ' όλα αυτά οι πρόγονοί μας
νίκησαν και τούς δυό — φυσικά μέ τόν τρόπο πού στόν καθένα
ταίριαζε — και στίς μάχες όλες διακρίθηκαν. Γι' αυτό και κρίθη-
καν άμέσως άξιοι για τά άριστεία και πολύ γρήγορα απόχτησαν
τήν ήγεμονία στη θάλασσα, πού τούς τήν έδωσαν οι άλλοι 'Ελληνες,
χωρίς νά τήν άμφισβητούν ούτε και αυτοί πού επιδιώκουν σήμερα
νά μās τήν αφαιρέσουν⁴⁰.

Και άς μή νομίσει κανένας πώς μου διαφεύγει ότι και οι Σπαρ- 73
τιάτες τά δύσκολα εκείνα χρόνια πρόσφεραν έξαιρετικές ύπηρεσίες
στην 'Ελλάδα. "Ισα ίσα! Μά γι' αυτό ακριβώς κιόλας μπορώ και
πλέκω τέτοιο έγκώμιο στην πόλη μας· γιατί τής έλαχαν τέτοιοι άν-
ταγωνιστές και μπόρεσε νά τούς ξεπεράσει τόσο. Μάλιστα θέλω νά
πώ περισσότερα για τίς δυό πόλεις, νά μή μιλήσω σύντομα, για νά
σας βοηθήσω νά θυμηθείτε ακριβώς δυό πράγματα σπουδαία : Και
τήν παλικαριά τών πατεράδων μας και τό μίσος τους τό άσβηστο
για τούς βαρβάρους.

71 Η σπουδαιό-
τητα τών Μηδι-
κών — Συμβολή
Σπάρτης και
'Αθηνών.

Βέβαια δέν ξεχνῶ πῶς εἶναι δύσκολη ἡ θέση μου, ἀφοῦ ἤρθα τελευταῖος νά μιλήσω γιά θέματα πού ἄλλοι τά καταπιάστηκαν ἀπό καιρό καί μίλησαν γι' αὐτά πολλές φορές σέ λόγους ἐπιτάφιους οἱ πῖο δεινοί τῆς πόλης ρήτορες⁴¹. Εἶναι φυσικό τά πῖο σπουδαῖα σημεῖα τους νά ἔχουν πιά ἐξαντληθεῖ καί νά ἔχουν ἀπομείνει μονάχα λεπτομέρειες. Καί αὐτές ὁμως, ἀφοῦ τό ἐπιβάλλει ἡ περίσταση, δέ θά διατάσω νά τίς ἀναφέρω.

*Ἐπαινος τῶν
προγόνων,
πού διαμόρφω-
σαν τή γενιά
τῶν Μηδικῶν.*

75 Βέβαια πρόσφεραν, νομίζω, πάρα πολλές εὐεργεσίες καί ἀξίζουσι χωρίς ἄλλο τόν πῖο μεγάλο ἔπαινο αὐτοῖ πού πρόταξαν τά στήθη τους γιά τήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων⁴². Ὅμως σωστό δέν εἶναι νά ξεχνοῦμε καί ἐκείνους πού ἔζησαν πρὶν ἀπό αὐτόν τόν πόλεμο⁴³ καί εἶχαν στά χέρια τους τήν τύχη τόσο τῆς μιᾶς ὅσο καί τῆς ἄλλης πολιτείας: Ἐκεῖνοι εἶναι πού ἄσκησαν τοὺς μεταγενέστερους, ἔδειξαν στό λαό τό δρόμο γιά τήν ἀρετή καί τόν ἔκαναν νά γίνῃ ὁ φόβος καί ὁ τρόμος τῶν βαρβάρων.

76 Καί αὐτό γιατί δέν ἔδειχναν ἀδιαφορία γιά τά δημόσια πράγματα, δέν τά ἐκμεταλλεύονταν σάν νά ἦταν προσωπικό τους βίος ἀδιαφορώντας σύγκαιρα γι' αὐτά, σάν νά ἦταν ξένα. Ἀντίθετα τά νοιάζονταν μέ τήν καρδιά τους, σάν νά ἦταν δικό τους χτῆμα, μά ἀπομάκρυναν κάθε προσωπικό συμφέρον ἀπό αὐτά, ὅπως εἶναι σωστό νά γίνεται πάντα γιά πράγματα πού δέ μᾶς ἀνήκουν. Οὔτε καί μετροῦσαν τήν εὐτυχία μέ βάση τή χρηματική περιουσία τοῦ καθενός· πλούτη σπουδαῖα καί ἄξια πίστευαν πῶς ἔχει αὐτός μονάχα πού κάνει ὅσα εἶναι γιά νά τοῦ ἐξασφαλίσουν τό πῖο ἐντιμο ὄνομα καί γιά νά ἀφήσει στά παιδιὰ του κληρονομιά τήν πῖο μεγάλη δόξα.

77 Δέ ζήλευαν ἐπίσης τήν ἐπίδειξη παράτολμης παλικαριᾶς — γι' αὐτό καί δέν ἔπαιρναν μέτρα γιά νά ἀσκηθεῖ ἡ τόλμη τους. Παρ' ὅλα αὐτά τοὺς ἦταν πῖο ὀδυνηρό νά τοὺς κακολογοῦν οἱ συμπολίτες τους, παρά νά δώσουν τή ζωή τους τιμημένα ὑπερασπίζοντας τήν πόλη καί περισσότερη ντροπή τοὺς ἔφερνε τό σφάλμα πού εἶχε ἀντίχτυπο στό κοινό συμφέρον ἀπό ὅση νιώθουμε σήμερα ἐμεῖς γιά τά προσωπι-

78 κά μας λάθη. Αὐτό οφείλεται βασικά στό γεγονός ὅτι ἀγρυπνοῦσαν πάντα γιά τή δικαιοσύνη καί τή σωστή ἐφαρμογή τῶν νόμων — ὅχι τόσο γι' αὐτούς πού ἀναφέρονταν σέ ἰδιωτικές συναλλαγές, ὅσο γι' αὐτούς πού ρύθμιζαν τίς καθημερινές κοινωνικές σχέσεις τῶν πολιτῶν. Ἦξεραν δά ὅτι οἱ τίμιοι ἄνθρωποι δέ χρειάζονταν πολλές γρα-

πτές διατυπώσεις· μιά άπλή έντιμη συμφωνία εύκολα θά μπορούσε να στηρίξει και τίς προσωπικές και τίς δημόσιες συναλλαγές τους.

Και είχαν τέτοια πολιτική συνείδηση, ώστε ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα κόμματα είχε σκοπό όχι βέβαια ποιό θά έξοντώσει τό άλλο, για να αναλάβει ύστερα τήν έξουσία, αλλά ποιό θά πρωτοπροφέρει τίς άγαθές ύπηρεσίες του στην πόλη. Και τά πολιτικά τους κόμματα δέν απόβλεπαν σε κομματικά όφέλη, αλλά έξυπηρετοϋσαν μόνο τοϋ συνόλου τά συμφέροντα.

Μέ τόν ίδιο ακριβώς τρόπο ρύθμιζαν και τίς σχέσεις τους μέ τίς άλλες πόλεις, τίς συμμαχικές : Προστάτευαν τούς "Έλληνες και δέν τούς καταπίεζαν· θεωροϋσαν χρέος τους να είναι οι στρατηγοί τους και όχι οι τύρανοι τους· προτιμοϋσαν να τούς αποκαλοϋν ήγέτες και όχι άφεντικά, σωτήρες και όχι έξολοθρευτές. "Έπαιρναν μέ τό μέρος τους τίς πόλεις μέ τίς εύεργεσίες τους και δέν τούς ανάγκαζαν μέ τή βία, και ήταν ο λόγος τους πιό αξιόπιστος από ό,τι είναι σήμερα οι ήρκοι. ΕΊχαν τήν άξίωση οι συμφωνίες και οι συνθήκες να είναι άπαραβίαστες σαν τήν ανάγκη· όχι πώς είχαν καμιά έπαρση, πού ήταν οι άρχηγοί, αλλά καμάρωναν πραγματικά για τή ζωή τους, πού ήταν μετρημένη και άψογη. "Ενωθαν ακόμα χρέος τους στους κατώτερους να φέρονται όπως θά ήθελαν οι ίδιοι να φέρονται οι άνώτεροι σ' αυτούς. Τέλος ο καθένας έβλεπε τήν πόλη του σαν ιδιαίτερα δικό του τόπο, μά ένιωθε για κοινή πατρίδα όλων τήν "Ελλάδα.

Μέ τίς άρχές αυτές και αυτά τά ήθη άνάθρεψαν τή νέα γενιά και άνάδειξαν σε τέτοια παλικάρια αυτούς πού άντιμετώπισαν τήν επιδρομή των έχθρών από τήν "Ασία, ώστε κανείς ποτέ, ρήτορας ή ποιητής, δέ μπόρεσε να γράψει τίποτα άντάξιο στις λαμπρές πράξεις εκείνων. Και τούς δικαιολογώ άπόλυτα : Είναι τό ίδιο δύσκολο να βρεΐς έπαινους για εκείνους πού έχουν ξεπεράσει τίς άρετές των άλλων, όσο και γι' αυτούς πού δέν έχουν κάνει τίποτα αξιόλογο : Σέ τούτους δέ βρίσκεις τί να επαινέσεις, σ' εκείνους πάλι ποϋ να βρεΐς λόγια πού να αποδώσουν ταιριαστά τίς πράξεις τους!

Και πράγματι πώς να βρεθοϋν λόγοι ταιριαστοί για τέτοιους άντρες, πού ξεπέρασαν τόσο πολύ εκείνους πού πολέμησαν στην Τροία; "Εκείνοι δέκα χρόνια όλόκληρα χρειάστηκαν για μιά μονάχα πόλη· έτοϋτοι μόνο σε λίγο χρόνο όλες τίς άσιατικές δυνάμεις κατατρόπωσαν. Και δέν έσωσαν μόνο τήν πατρίδα του ο καθένας, αλλά

82 "Η συμβολή των "Αθηνών στα Μηδικά.

ἐξασφάλισαν καί τήν ἐλευθερία ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Καί ποιά τάχα πράξις ἢ προσπάθεια ἢ κίνδυνος ἀπόφυγαν, γιά νά ἔχουν ὅσο ζοῦσαν τό μέτωπο ψηλά, ἀφοῦ καί γιά τή δόξα, πού θά ἀποχτοῦσαν μετά θάνατο, δέχτηκαν νά πεθάνουν τόσο πρόθυμα;

84 Μάλιστα σκέφτομαι πώς κάποιοι θεός, ἀπό τήν παλικαριά τους θαμπωμένοι, ξεσήλωσε τόν πόλεμο αὐτό, λεβέντες τέτοιοι νά μήν πᾶν χαμένοι οὔτε καί νά τελειώσουν τή ζωή τους ἄδοξα, ἀλλά νά ἀξιωθοῦν τήν ἴδια δόξα καί τιμή πού χαίρονται οἱ ἡμίθεοι, οἱ γεννημένοι ἀπό τοὺς θεούς· γιατί καί ἐκεῖνοι βέβαια παράδωσαν τό σῶμα τους στό θάνατο, ὑποκύπτοντας στήν ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης τους, ἄφησαν ὅμως ἀθάνατη μνήμη τῆς ἀρετῆς τους⁴⁴.

85 Ἄνεκαθεν βέβαια οἱ πρόγονοί μας καί οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν μεγάλο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσά τους, ὅμως τά χρόνια ἐκεῖνα ἀνταγωνίστηκαν γιά ἓναν ὠραιότατο σκοπό. Δέν ἐβλεπαν ὁ ἓνας τόν ἄλλο μέ μίσος ἐχθρικά, ἀλλά ἀντικρίζονταν ἀντίπαλοι εὐγενικοί γιά τά πρωτεῖα τῆς ἀρετῆς. Δέν κολάκευαν τό βάρβαρο, γιά νά ὑποδουλώσουν τήν Ἑλλάδα μέ τή δικιά του συνδρομή⁴⁵, ἀλλά μπροστά στή σωτηρία τῶν Ἑλλήνων ὁμοιοῦσαν πάντα καί ἀνταγωνίζονταν μονάχα ποιός ἀπό τοὺς δύο θά συντελέσει περισσότερο σ' αὐτή. Καί πρῶτα - πρῶτα

86 ἔδειξαν τήν παλικαριά τους σ' ἐκείνους πού ἔστειλε ὁ Δαρεῖος⁴⁶. Δηλαδή, ὅταν ἀποβιβάστηκαν στήν Ἀττική οἱ Πέρσες, οἱ Ἀθηναῖοι δέν περίμεναν τοὺς συμμάχους, ἀλλά θεώρησαν προσωπική ὑπόθεσή τους τόν κοινό ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων καί ἀντιμετώπισαν μόνο μέ τή δικιά τους δύναμη αὐτούς πού ἔδειξαν καταφρόνηση γιά ὅλη τήν Ἑλλάδα — μιὰ χούφτα ἄνθρωποι ἐνάντια σέ πολλές μυριάδες — σάν νά διακινδυνεύουν ζωές πού δέν ἦταν δικές τους. Οἱ ἄλλοι πάλι δέν πρόλαβαν νά μάθουν τόν πόλεμο στήν Ἀττική καί, ἀφήνοντας στήν ἄκρη κάθε ἄλλη ἔγνοια τους, ἔτρεξαν νά μᾶς βοηθήσουν, μέ τόση μάλιστα σπουδή, ὅση θά ἔδειχναν, ἂν θά ἐκπορθοῦσαν οἱ ἐχθροί τήν ἴδια τους τή χώρα⁴⁷.

87 Νά τώρα καί ἡ ἀπόδειξη γιά τήν εὐγενικιά τους ἄμιλλα καί τή σπουδή τους : Τήν ἴδια μέρα, λένε, πού οἱ πρόγονοί μας ἔμαθαν τήν ἀπόβαση τῶν βαρβάρων ἔτρεξαν νά ὑπερασπίσουν τά σύνορα τῆς χώρας καί, ἀφοῦ τοὺς νίκησαν στή μάχη, ἔστησαν τρόπαιο⁴⁸ τοῦ θριάμβου τους ἐνάντια στοὺς ἐχθρούς. Οἱ Σπαρτιάτες πάλι σέ τρεῖς μονάχα μέρες καί ἄλλες τόσες νύχτες κατάφεραν νά διασχίσουν χίλια διακόσια στάδια⁴⁹, μάλιστα μέ ρυθμό πορείας στρατιωτικῆς. Τόσο πολὺ βιάστηκαν

καί οἱ δυό, οἱ Σπαρτιάτες γιά νά λάβουν μέρος στόν ἀγώνα καί οἱ Ἀθηναῖοι γιά νά ἀγωνιστοῦν πρὶν νά ἔρθει ἡ βοήθεια.

Ἦστερα ἀπό αὐτά ἔγινε ἡ δευτέρα ἐκστρατεία⁵⁰, πού τή διεύθυνε 88
προσωπικά ὁ Ξέρξης, ἀφοῦ ἄφησε τὰ παλάτια του καί τόλμησε νά
γίνει ἀρχιστράτηγος καί ἀφοῦ ξεσήκωσε μαζί του ὄλους τοὺς Ἀσιά-
τες. Γι' αὐτόν ὅσες ὑπερβολές καί ἄν πεῖς, πάλι πιό κάτω ἀπό τήν πρα-
γματικότητα θά εἶναι. Εἶχε μιὰ τέτοια ἀλαζονεῖα καί ἔπαρση, ὥστε θε- 89
ώρησε ἀσήμαντο κατόρθωμα νά ὑποτάξει τήν Ἑλλάδα καί, ἔχοντας
τὴ φιλοδοξία νά ἀφήσει στήν ἀνθρωπότητα μνημεῖο πού νά ξεπεράσει
κάθε δυνατότητα ἀνθρώπινη, δέν ἠσύχασε παρά μόνο ἀφοῦ σοφίστη-
κε καί ἀνάγκασε νά γίνει αὐτό πού ὄλοι ἔχουν νά τό λένε : Νά διαβεῖ τό
πεζικό μέσα ἀπό τὴ θάλασσα, μέ τό γεφύρι στόν Ἑλλησποντο, καί
νά διαπλεύσει ὁ στρατός του τὴ στεριά, μέ τὴ διώρυγα στόν Ἄθω.
Λοιπὸν αὐτόν τὸν ἀνθρώπο, πού τόσο τό εἶχε πάρει ἀπάνω του, πού 90
τόσο μεγάλα ἔργα τεχνικά κατάφερε, πού ἦταν ἀφέντης καί μονάρ-
χης σέ τόσα πλήθη ἀμέτρητα, οἱ πρόγονοί μας τὸν ἀντιμετώπισαν
μοιράζοντας ἰσότιμα τό βάρος τοῦ κινδύνου : Οἱ Σπαρτιάτες στίς
Θερμοπύλες, στό πεζικό του ἀντιμέτωποι, μέ χίλια⁵¹ δικά τους
παλικάρια διαλεχτά καί ἀπό τοὺς συμμαχικούς λίγους⁵², γιά νά τὸν
ἐμποδίσουν στό στενό νά προχωρήσει πρὸς τὰ κάτω, καί οἱ δικοὶ μας
πατεράδες στό Ἄρτεμισιο μέ ἐξήντα πολεμικά καράβια⁵³ ἀπέναντι
σέ ὄλο τό στόλο τῶν ἐχθρῶν.

Εἶχαν τὴν τόλμη νά κάνουν τέτοια κατορθώματα ὄχι τόσο γιατί 91
καταφρονοῦσαν τὸν ἐχθρό, ὅσο γι' αὐτὴ τὴν ἀμιλλα πού εἶχαν μετα-
ξὺ τους : Οἱ Σπαρτιάτες, ζηλεύοντας τὴν πόλη μας γιά τό θρίαμβό της
στό Μαραθῶνα, λαχταροῦσαν νά ἐξισωθοῦν μαζί μας καί εἶχαν πάντα
τό φόβο μήπως δυό φορές στὴ σειρά ἡ πόλη μας ἐξασφαλίσει μόνη της
τὴ σωτηρία τῆς Ἑλλάδας. Οἱ δικοὶ μας πάλι ποθοῦσαν πρῶτα πρῶ-
τα νά διατηρήσουν τὴ δόξα πού ἀπόχτησαν καί νά κάμουν σέ ὄλο τὸν
κόσμο φανερό ὅτι καί πρὶν μέ τὴν παλικαριά τους νίκησαν καί ὄχι μέ
τὴ βοήθεια τῆς τύχης, καί ἔπειτα εἶχαν σκοπὸ νά ξεσηκώσουν τοὺς
Ἕλληνες σέ ναυτικό ἀγώνα κατὰ τῶν Περσῶν, μέ τό παραδειγμά
τους ἀποδείχνοντας πῶς καί στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες, ἀκριβῶς ὅπως
καί στοὺς ἀγῶνες τῆς στεριᾶς, ἡ παλικαριά πάντα νικάει τὴν ἀρι-
θμητικὴ ὑπεροχή.

Τὴν ἴδια λοιπὸν τόλμη ἔδειξαν καί οἱ δυό, ὅμως δέν εἶχαν καί 92

- τὴν τύχη ἴδια : Ἐκεῖνοι χάθηκαν στή μάχη. Μὲ τίς ψυχές τους νίκησαν, μὲ τὰ κορμιά δὲν ἄντεξαν· δὲν ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ ποῦμε πὼς νικήθηκαν, ἀφοῦ κανένας μάλιστα δὲ δέχτηκε νὰ φύγει. Οἱ πρόγονοί μας πάλι νίκησαν βέβαια τὴν πρώτη μοῖρα τοῦ στόλου τοῦ ἐχθρικοῦ, μὰ, ὅταν ἔμαθαν πὼς οἱ ἐχθροὶ ἦταν πιά κύριοι στὶς Θερμοπούλες, γύρισαν στὴν πατρίδα τους, ὀργάνωσαν τὴν ἄμυνα καὶ πῆραν τέτοιες ἀποφάσεις γιὰ τὴν τακτική πού θά ἀκολουθοῦσαν παραπέρα, ὥστε ξεπέρασαν σ' αὐτές τίς τελευταῖες μάχες ὅλα τὰ προηγούμενα λαμπρά τους
- 93 κατορθώματα. Τὴν ὥρα δηλαδή πού ὅλοι οἱ σύμμαχοι εἶχαν χάσει τὸ θάρρος τους καὶ οἱ Πελοποννήσιοι ἔχτιζαν τεῖχος στὸν Ἴσθμό, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ δικιά τους μόνο σωτηρία· τὴν ὥρα πού οἱ ἄλλες πόλεις εἶχαν πέσει στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν καὶ εἶχαν μάλιστα ἐκστρατεύσει καὶ μαζί τους — ἐξόν καμιὰ ἀσήμαντη, πού δὲν τὴ λογάριασαν· τὴν ὥρα πού χίλια διακόσια πολεμικά καράβια⁵⁴ ἐπλεαν ἐναντίον τους, ἐνῶ ἀναρίθμητος στρατός⁵⁵ ἀπὸ τὴ στεριά ἦταν νὰ μπεῖ στὴν Ἀττική·
- 94 ἦταν ἀπὸ συμμάχους ἔρημοι, γυμνοὶ ἀπὸ κάθε ἐλπίδα· τὴν ὥρα πού ἦταν στὸ χέρι τους ὄχι μονάχα ἀπὸ κείνους τοὺς κινδύνους νὰ γλιτώσουν, ἀλλὰ καὶ ἓνα σωρὸ προνόμια προσωπικά νὰ ἐξασφαλίσουν, ὅπως ὑπόσχονταν ὁ Ξέρξης⁵⁶, ἂν θά τοῦ ἔδιναν τὸ ναυτικὸ τῆς πόλης — πιστεῦτε, βλέπετε, πὼς ἔτσι θά κυριαρχοῦσε ἀμέσως καὶ στὴν Πελοπόννησο· τὴν ὥρα αὐτή, τὴν κρισιμότετη γιὰ κείνους, δὲ δέχτηκαν τίς προσφορές του οὔτε καὶ ἔτρεξαν στὶς προτάσεις τῶν βαρβάρων γιὰ συνθηκολόγηση ὀργισμένοι μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες, πού τοὺς εἶχαν
- 95 προδώσει.⁵⁷ Ἀντίθετα : οἱ ἴδιοι ἐτοιμάζονταν νὰ ἀγωνιστοῦν ἀγῶνα ἔσχατο γιὰ τὴν Ἐλευθερία, χωρὶς νὰ νιώθουν ὅμως καὶ καμιὰ μνησικακία γιὰ τοὺς ἄλλους, πού προτιμοῦσαν τὴ σκλαβιά. Πίστευαν, βλέπετε, πὼς οἱ μικρές καὶ ἀσήμαντες πόλεις ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιζητοῦν τὴ σωτηρία τους μὲ κάθε μέσο· ἐκεῖνες ὅμως πού ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ ρυθμίζουν τὴν τύχη τῆς Ἑλλάδας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφεύγουν τοὺς κινδύνους. Ὅπως γιὰ κάθε τίμιο καὶ ἄξιο ἄνθρωπο ἓνας ἐνδοξος θάνατος εἶναι προτιμότερος ἀπὸ μιὰ ζωὴ βουτηγμένη στὴν ντροπή, ἔτσι καὶ γιὰ τίς πόλεις πού ξεχωρίζουν ἀπὸ τίς ἄλλες εἶναι πιὸ ὠφέλιμο νὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς παρά νὰ τίς δοῦν ντροπισμένες στὴ σκλαβιά.
- 96 Εἶναι φανερό πὼς ἡ σκέψη αὐτὴ στάθηκε ὁδηγὸς τους. Καὶ ἀφοῦ

δέν είχαν τή δύναμη νά ἀντιμετωπίσουν τόν ἐχθρό στή στεριά καί στή θάλασσα μαζί, παράλαβαν ὄλο τόν ἄμαχο πληθυσμό καί τράβηξαν γιά τό γειτονικό νησί τῆς Σαλαμίνας, γιά νά μπορέσουν νά πολεμήσουν πρῶτα μέ τή μιά καί ὕστερα μέ τήν ἄλλη ἀπό τίς δυό δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ. Πῶς θά ἦταν δυνατό λοιπόν νά βρεθοῦν ἄντρες πιό γενναῖοι ἀπό αὐτούς ἢ μέ πιό μεγάλη ἀφοσίωση στούς "Ἕλληνες, ἀφοῦ ἄντε-ξαν νά δοῦν τήν πόλη τους νά ἐρημώνεται, τή χώρα τους νά καταστρέφεται, τά ἱερά νά λεηλατοῦνται καί τούς ναούς νά καίγονται καί ὅλη τήν κατάρρα τοῦ πολέμου νά ζώνει τή δικιά τους πόλη, μόνο καί μόνο γιά νά μή γίνουν ἡ αἰτία νά πέσουν στή σκλαβιά οἱ ἄλλοι "Ἕλληνες;

Καί σά νά μήν τούς ἔφταναν αὐτά, ἔτοιμοι ἦταν νά τά βάλουν μόνονοι τους μέ χίλια διακόσια πλοῖα τοῦ ἐχθροῦ. Μά δέν τούς ἄφησαν μονάρχους : Ἐπειδὴ ντράπηκαν οἱ Πελοποννήσιοι τήν ἀρετή τους καί νόμισαν πῶς, ἂν χαθοῦν οἱ δικοί μας, οὔτε καί ἐκεῖνοι θά γλιτώσουν τελικά, ἂν πάλι καταφέρουν καί νικήσουν, οἱ πόλεις οἱ δικές τους θά βουτηχτοῦν στή ντροπή, ἀναγκάστηκαν νά πάρουν μέρος στόν ἀγώνα. Καί γιά τήν ἀναταραχή πάνω στή μάχη, γιά τίς πολεμικές κραυγές καί γιά τίς ἐνθαρρυντικές προτροπές — χαρακτηριστικά κοινά σέ ὅλες τίς ναυμαχίες — ἔχω τή γνώμη πῶς δέν πρέπει νά χάσω ὦρα νά τά πῶ.

"Ὅμως τίς πράξεις τίς ξεχωριστές, πού ἀξίζουν τήν ἡγεμονία καί εἶναι σύμφωνες μέ ὅσα προανάφερα, αὐτές εἶναι τό χρέος μου νά σᾶς παρουσιάσω : Ἡ πόλη μας λοιπόν, ὅταν εἶχε τή δύναμή της ὅλη ἀνέπαφη, εἶχε μιά τέτοια ὑπεροχή ἀπέναντι στίς ἄλλες, ὥστε, καί ρημαγμένη ἀκόμα, ἔβαλε στόν κοινό ἀγώνα τῆς Ἑλλάδας τριῆρεις περισσότερες ἀπό ὅσες ὄλοι μαζί οἱ ἄλλοι "Ἕλληνες, πού ἔλαβαν μέρος στή ναυμαχία τότε. Καί σίγουρα κανεῖς δέν ἔχει τόση ἐμπάθεια μαζί μας, ὥστε νά μήν ὁμολογεῖ ὅτι ἡ ναυμαχία αὐτή εἶναι πού ἐξασφάλισε τή νίκη μας στούς Περσικούς πολέμους καί τούτη πάλι ἦταν κατόρθωμα τῆς πόλης μας μονάχα.

"Ἄμα λοιπόν εἶναι νά γίνει ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν βαρβάρων, ποιοί εἶναι φυσικό νά ἔχουν τήν ἡγεμονία; Δέν εἶναι αὐτοί πού καί στόν προηγούμενο πόλεμο ξεχώρισαν ἀπό ὅλους, πού πρόταξαν πολλές φορές σάν ἄτομα τά στήθη τους στόν κίνδυνο γιά τό κοινό συμφέρον, ὅπου δέχτηκαν τά πρωτεῖα; Δέν εἶναι αὐτοί πού ἄφησαν τήν πόλη τους, γιά νά σωθοῦν οἱ ἄλλοι, πού τόν παλιό καιρό ἴδρυσαν τίς πιό πολλές πόλεις καί πού πολλές φορές τίς ἔσωσαν ἀπό μεγάλες

συμφορές; Δέ θά ἦταν τάχα προσβολή ἀπαράδεκτη, ἂν θά κριθοῦμε ἄξιοι ἡμεῖς γιά πιά μικρές τιμές, τή στιγμή πού σηκώσαμε στίς πλάτες μας τίς πιά μεγάλες συμφορές, καί ἂν θά ἀναγκαστοῦμε νά ἀκολουθοῦμε τώρα ἄλλους, τή στιγμή πού τότε πρῶτοι πρῶτοι ἡμεῖς ἀντιμετωπίσαμε τόν κίνδυνο πού ἀπειλοῦσε ὅλη τήν Ἑλλάδα;

Δικαίωση τῆς 100
ἀθηναϊκῆς
ἡγεμονίας.

- “Ὡς τή στιγμή ἐκείνη, τό ξέρω, ὅλοι θά παραδέχονταν ὅτι εἶχε προσφέρει ἡ πόλη μας πολλές εὐεργεσίες στήν Ἑλλάδα καί δικαιοματικά θά τῆς ἀνῆκε ἡ ἡγεμονία. Γιά τήν ἀμέσως κιάλας κατοπινή περίοδο μᾶς κατακρίνουν μερικοί πώς τάχα, ἀφότου παραλάβουμε τήν ἀρχηγία στή θάλασσα, ἄφθονες συμφορές προξενήσαμε στούς Ἑλληνας. Μέ τά λόγια τους αὐτά μᾶς καταλογίζουν φυσικά τήν ὑποδούλωση τῶν κατοίκων τῆς Μήλου⁵⁸ καί τή σφαγή τῶν Σκιωναίων⁵⁹.
- 101 Προσωπικά ὅμως νομίζω ὅτι, ἂν μερικοί ἀπό ὅσους μᾶς πολέμησαν ἀποδείχτηκε πώς τιμωρήθηκαν σκληρά, αὐτό δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπόδειξη πώς διοικήσαμε μέ τρόπο ἀνάρμοστο. Ἀντίθετα, πολύ πιά ἰσχυρή ἀπόδειξη, πώς ὀρθά διαχειριστήκαμε τίς ὑποθέσεις τῶν συμμάχων, ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ἀπό τίς πόλεις τίς συμμαχικές, πού ἔμειναν πιστές στή δικιά μας ἐξουσία, καμιά δέν ἔπεσε σ' αὐτές τίς συμφορές.
- 102 Ἐπειτα, ἂν ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού διαχειρίστηκαν τίς ἴδιες ὑποθέσεις μέ τρόπο μαλακότερο, δικαιολογημένα θά τά ἔβραζαν μαζί μας. Ἀφοῦ ὅμως οὔτε αὐτό ἔχει συμβεῖ, οὔτε καί εἶναι δυνατό νά ἐπιβάλεις ἐξουσία σέ τόσο πλῆθος πόλεων χωρίς νά τιμωρεῖς αὐτούς πού παρεκτρέπονται, πῶς δέν ἀξίζουμε τόν ἔπαινο ἡμεῖς, τή στιγμή πού κατορθώσαμε νά διατηρήσουμε τόσον καιρό τήν ἐξουσία⁶⁰, χωρίς νά δυσχερστήσουμε παρά ἐλάχιστους;
- 103 Νομίζω μάλιστα πώς ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι ἄξιοι προστάτες τῶν Ἑλλήνων θά σταθοῦν ἐκεῖνοι πού στά δικά τους χρόνια, ὅσοι πειθάρχησαν, ἀπόκτησαν μεγάλη εὐτυχία. Στά χρόνια λοιπόν τῆς ἡγεμονίας τῆς δικιάς μας θά βροῦμε καί τῶν ἰδιωτῶν τά σπίτια σέ μεγάλη προκοπή καί εὐδαιμονία καί ὅλες τίς πόλεις σέ μιά ξεχωριστή ἀνάπτυξη καί εὐημερία. Εἶναι πού δέ ζηλεύουμε τίς πόλεις πού προόδευαν· δέ δημιουργοῦσαμε ἀναταραχή ἐπιβάλλοντας πολιτεύματα ἀντίθετα, ἔτσι πού μεταξῦ τους νά φαγώνονται καί ἐμᾶς νά μᾶς ὑπηρετοῦν δουλικά⁶¹. Τῶν συμμάχων τήν ὁμόνοια τή θεωροῦσαμε κοινή ὠφέλεια γιά ὅλους καί κυβερνοῦσαμε ὅλες τίς πολιτεῖες μέ τούς ἴδιους νόμους σάν σύμμαχοι

πραγματικοί και όχι σαν άφέντες. Μόνο τή γενική πολιτική τους κα-
 τευθύναμε, χωρίς νά έπεμβαίνουμε σέ θέματα προσωπικής έλευθε-
 ρίας, πού ήταν άπαραβίαστη. Βοηθούσαμε τό λαό και πολεμούσαμε τήν 105
 τυραννία, γιατί είχαμε τή γνώμη πώς είναι άπαραδέκτο οί λίγοι νά
 καταδυναστεύουν τούς πολλούς, νά αποκλείονται από τά δημόσια
 αξιώματα οί άποροι, πού ώστόσο σέ τίποτα δέν ύστεροϋσαν μπρός
 στους άλλους : Πιστεύαμε οτι δέν έπιτρέπεται σέ μιá πατρίδα, πού
 είναι κοινή γιά όλους, άλλοι νά είναι τύρανοι και άλλοι μέτοικοι⁶², και
 αυτοί πού είναι από τή φύση πολίτες, νά χάνουν τά πολιτικά τους
 δικαιώματα από τό νόμο.

Τέτοιες κατηγορίες έχοντας γιά τίς όλιγαρχίες και ακόμα σοβα- 106
 ρότερες εφαρμόσαμε στίς άλλες συμμαχικές πόλεις τό ίδιο ακρι-
 βώς πολίτευμα πού είχαμε και έμεΐς, και δέν ξέρω γιατί πρέπει νά
 κάνω μακρολογώντας έπαινο γι' αυτό, τή στιγμή μάλιστα πού είναι
 δυνατό νά είμαι και σύντομος.

Άρχεΐ νά πω ότι μέ τό πολίτευμα αυτό ζήσαμε ήσυχοι έβδο-
 μήντα χρόνια συνεχώς, χωρίς τυράννους, χωρίς σκλαβιά από τούς
 βαρβάρους, μονιασμένοι και άδερφωμένοι μεταξύ μας, σέ γαλήνη
 και ειρήνη μέ τόν κόσμο όλο.

Γιά όλα αυτά πρέπει οί άνθρωποι πού λογικέονται νά μᾶς χρω- 107
 στοϋν εύγνωμοσύνη, και όχι νά μᾶς κακολογοϋν γιά τούς κληρού-
 χους⁶³, άφοϋ τούς στέλναμε στίς πόλεις πού έρημώνονταν όχι από πλε-
 ονεξία, μά γιά νά τίς φυλάν και νά τίς προστατεύουν. Θέλετε τώρα
 και απόδειξη γι' αυτό; Εΐχαμε βέβαια χώρα πολύ μικρή, σέ σύγ-
 κριση μέ τό μεγάλο αριθμό τών πολιτών, μά δύναμη μεγάλη· είχαμε
 πλοΐα δυό φορές τόσα όσα οί άλλοι "Έλληνες μαζί, πλοΐα πού ήταν σέ
 θέση νά άναμετρηθοϋν κάθε στιγμή μέ τά διπλάσια σέ αριθμό· πλάι 108
 στήν Άττική ήταν ή Εϋβοΐα, πού είχε θέση εξαίρετη γιά τήν κυριαρ-
 χία μας στή θάλασσα και πολλά πλεονεκτήματα σέ σύγκριση μέ τά
 άλλα νησιά, και αυτήν τήν είχαμε στό χέρι πιό σίγουρα και από τή
 δική μας πόλη· ξέραμε ακόμα οτι και από τούς "Έλληνες και από τούς
 βαρβάρους εύημεροϋσαν περισσότερο όσοι ξεσπίτωναν και άναστατά-
 ναν τούς γείτονες, γιά νά εξασφαλίσουν γιά λογαριασμό τους πλούσια
 ζωή και ξένοιαστη. "Όμως τίποτα από αυτά δέ μᾶς ξεσήκωνε τό νοϋ,
 γιά νά φερθοϋμε άδίκια στους ανθρώπους του νησιού αυτού. Άντίθε- 109
 τα, μονάχα έμεΐς από τούς λαούς πού απόχτησαν ποτέ μεγάλη δύναμη

δεχτήκαμε νά ζήσουμε πιά φτωχικά ἀπό ὅσους ἔχουν τό ὄνομα ὅτι εἶναι δοῦλοι. Καί ὅπως ἄποτε, ἂν θέλαμε νά δοῦμε τό συμφέρον μας μονάχα, σίγουρα δέ θά ἐπιθυμούσαμε τῶν Σκιωναίων τή χώρα — εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι τήν παραδώσαμε στούς Πλαταιεῖς τοὺς πρόσφυγες, πού κατέφυγαν σ' ἐμᾶς γιά προστασία⁶⁴ — ἀφήνοντας ἀνεόχλητη μιά τέτοια χώρα, πού θά μπορούσε ὅλους μας νά μᾶς κάνει πλούσιους.

Οἱ συμφορές 110
πού προκάλε-
σε ἡ Σπαρτιατι-
κή ἡγεμονία.

Παρ' ὅλα αὐτά καί ἐνῶ τέτοια διαγωγὴ δείξαμε στούς συμμάχους καί τόσο φανερά ἀποδείξαμε πώς δέν ἐπιθυμούσαμε τά ξένα ἀγαθά, τολμοῦν νά μᾶς κατηγοροῦν ποιοί; Αὐτοί πού πῆραν μέρος στίς δεκαρχίες⁶⁵, ρῆμαξαν τίς πατρίδες τους, ἔκαναν ἕνα τίποτα τίς ἀδικίες τίς παλιές μπρός στίς δικές τους, δέν ἄφησαν κανένα περιθώριο γιά νά τοὺς ξεπεράσουν ἄλλοι πού τυχόν θά ἤθελαν κατόπιν νά φερθοῦν αἰσχρά· αὐτοί πού ἰσχυρίζονται ὅτι λατρεύουν καθετί λακωνικό, ὅμως οἱ πράξεις τους εἶναι πέρα γιά πέρα ἀντίθετες ἀπό τίς συνήθειες τῶν Σπαρτιατῶν⁶⁶, καί ἐνῶ θρηνηλογοῦν δῆθεν γιά τή συμφορὰ πού βρῆκε τοὺς Μηλίους, τόλμησαν ὥστόσο νά διαπράξουν ἐγκλήματα ἀθεράπευτα στούς συμπολίτες τους τοὺς ἴδιους.

- 111 Καί ποῖό κακό δέν ἔκαμαν; Ποιά πράξη αἰσχρὴ ἢ φρικιαστικὴ ἄφησαν νά τοὺς διαφύγει; Τοὺς μεγαλύτερους ἐχθρούς τοῦ νόμου καί τῆς τάξης τοὺς θεωροῦσαν πιστοὺς· χαϊδολογοῦσαν τοὺς προδότες, σάν νά ἦταν εὐεργέτες τῆς πατρίδας· προτιμοῦσαν νά εἶναι δοῦλοι σέ ἕναν εἴλωτα⁶⁷, ἀρκεῖ νά ἐξευτελίσουν τήν πατρίδα τους· τιμοῦσαν τοὺς φονιάδες καί τοὺς δολοφόνους τῶν συμπολιτῶν τους ἀκόμα περισσό-
112 τερο καί ἀπό τοὺς δικούς τους τοὺς γονεῖς. Ὁδήγησαν τόν κόσμον σέ τέτοιο σημεῖο ὠμότητας, ὥστε πρωτύτερα, στά χρόνια τῆς εὐτυχίας, καί στίς μικρές ἀκόμα ἀτυχίες ἐβρισκε ὁ καθένας μας πολλοὺς νά τοῦ παρασταθοῦν, ἐνῶ τότε, τόν καιρὸ τῆς δικιᾶς τους κυριαρχίας, μέ τό πλῆθος τίς συμφορές πού ἔπεσαν στὸν καθένα, πάψαμε νά λυπούμαστε τοὺς ἄλλους· δέν ἄφησαν σέ κανέναν περιθώρια νά συγκινηθεῖ μὲ τοὺς καημούς τῶν ἄλλων.

- 113 Πραγματικά, σέ ποιόν δέν ἔδειξαν τήν ἐγκληματικὴ διάθεσή τους; Ἡ ποιὸς στάθηκε τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴ δημόσια ζωὴ, ὥστε δέν ἀναγκάστηκε νά μπεῖ βαθιὰ μέσα στίς συμφορές, ὅπου μᾶς βούτηξαν αὐτοὶ οἱ ἔλεεινοί; Ἐπειτα δέν ντρέπονται πού κατακρίνουν ἐμᾶς,

έναντια σέ κάθε έννοια δικαιοσύνης, τή στιγμή πού τίς πόλεις τίς δικές τους τίς έριξαν σέ τέτοια παρανομία; Καί πάνω άπό όλα έχουν τό θράσος νά κάνουν λόγο για ίδιωτικές και για δημόσιες δίκες, πού έγιναν άλλοτε σ' έμας⁶⁸, τή στιγμή πού αυτοί, μέσα σέ τρεις μήνες μονάχα, σκότωσαν χωρίς δίκη ακόμα περισσότερους άπό όσους δίκασε ή πόλη μας μέσα σέ όλο τό μακρύ διάστημα πού κράτησε ή ήγεμονία της⁶⁹.

“Όσο για τίς έξορίες, τίς έσωτερικές άναστατώσεις, τή σύγχυση και τήν παρανομία, τίς αυθαίρετες πολιτειακές μεταβολές, και ακόμα για τά έγκλήματα πρός τά παιδιά, τό άτίμασμα τών γυναικών, τήν άρπαγή τών περιουσιών, ποιός θά μπορούσε νά τά άπαριθμήσει όλα αυτά⁷⁰; “Ένα μονάχα έχω νά πω και τίποτα άλλο : Οί άδικίες πού έγιναν στά χρόνια τής δικιάς μας κυριαρχίας μέ ένα μονάχα ψήφισμα⁷¹ θά ήταν δυνατό νά διαλυθοϋν· όμως τίς σφαγές και τίς παρανομίες πού έγιναν στά χρόνια τους κανείς δέν είναι δυνατό νά τίς γιατρέψει.

‘Αλλά ούτε ή ειρήνη, πού έχουμε τώρα⁷², ούτε ή δῆθεν άυτονομία, πού είναι γραμμένη βέβαια στίς συνθήκες, μά δέν υπάρχει πραγματικά στίς πολιτείες, αξίζει νά προτιμηθοϋν μπροστά στή δικιά μας ήγεμονία. Καί πράγματι ποιός θά ήταν δυνατό νά επιθυμήσει μιá τέτοια θλιβερή κατάσταση, όπου οί πειρατές κατέχουν τίς θάλασσες, οί πελταστές⁷³ κυριεύουν τίς πόλεις, και οί πολίτες, άντί νά μάχονται μέ τούς έχθρους, για νά υπερασπίσουν τίς πόλεις τους, τρώγονται μεταξύ τους μέσ στά τείχη, όπου μετά τήν ειρήνη ύποδουλώθηκαν μέ βία πόλεις ακόμα περισσότερες άπό όσες πριν άπό αυτή, όπου άπό τίς συχνές πολιτικές άναστατώσεις πιό τρομαγμένοι είναι οί κάτοικοι στίς πόλεις άπό αυτούς πού βρίσκονται διωγμένοι σέ έξορίες; Τρέμουν, βλέπετε, τί θά τούς ξημερώσει, ενώ οί άλλοι έχουν τουλάχιστον έλπίδα πώς θά γυρίσουν κάποτε στόν τόπο τους.

Και τόσο μακριά βρίσκονται άπό τήν έλευθερία και τήν άυτονομία, ώστε άλλες είναι στά χέρια τών τυράννων, άλλοϋ λύνουν και δένουν οί άρμοστές, πολλές έχουν καταστραφεί έντελώς και άλλες έχουν τό βάρβαρο για άφέντη. Αυτόν πού, όταν τόλμησε κάποτε νά περάσει στην Ευρώπη και νά τό πάρει άπάνω του πιότερο άπό όσο τό άξιζε, τον καταντήσαμε σέ τέτοια κατάσταση έμεϊς, ώστε όχι μόνο νά σταμα-

114 Κατάδικη τής ειρήνης του Άνταλκίδα – Η εϋθύνη τών Σπαρτιατών.

116

117

118

τήσει ὀριστικά τίς ἐκστρατεῖες ἐναντίον μας, ἀλλά νά ἀνέχεται νά καταστρέφεται καί ἡ χώρα του. Καί μόνο πού ἐπλευσε γιά ἐδῶ μέ χίλια διακόσια πλοῖα, σέ τέτοια ταπεινώση τόν ρίξαμε, ὥστε πολεμικό καράβι νά μὴν τολμάει νά κατεβάσει πιά ἐδῶθε ἀπό τήν Φασήλιδα⁷⁴, μόνο νά κάθεται ἤσυχα, νά περιμένει ἴσως εὐνοϊκή περίσταση, μὰ νά μὴν ἔχει ἐμπιστοσύνη στίς δυνάμεις πού διέθετε.

119 Καί ὅτι τά πράγματα βάδισαν ὅπως βάδισαν μόνο μέ τήν ἀνδρεία τῶν προγόνων μας, τό ἔδειξαν ὀλοκάθαρα οἱ συμφορές τῆς πόλης μας. Ἀμέσως, μόλις χάσαμε τήν ἡγεμονία ἐμεῖς, ἄρχισαν καί τῶν Ἑλλήνων τά δεινά. Ὑστερα δηλαδή ἀπό τήν καταστροφή μας στόν Ἑλλήσποντο⁷⁵ καί ἀφοῦ ἄλλοι ἀνάλαβαν πιά τήν ἡγεσία, οἱ βάρβαροι νίκησαν σέ ναυμαχία⁷⁶, πῆραν τήν ἐξουσία στή θάλασσα, κατέλαβαν τά περισσότερα νησιά, ἀποβιβάστηκαν στή Λακωνική, κυριέψαν τά Κύθηρα μέ βία καί ἔκαναν τό γύρο τῆς Πελοποννήσου λεηλατώντας καί ρημάζοντας.

120 Ὁ καλύτερος τρόπος μάλιστα γιά νά ἀντιληφθεῖ κανεῖς τό μέγεθος τῆς μεταβολῆς πού μεσολάβησε εἶναι νά παραβάλοι τά κείμενα τῶν συνηθηκῶν πού ἔγιναν στίς μέρες⁷⁷ μας μέ αὐτές πού ὑπογράφτηκαν τώρα τελευταῖα. Ἀπό τή σύγκριση αὐτή θά ἀποδειχτεῖ πῶς τότε ἐμεῖς βάζαμε περιορισμούς στήν ἐξουσία τοῦ βασιλιᾶ, ὀρίζαμε τούς φόρους σέ ὀρισμένες περιπτώσεις καί τοῦ ἀπαγορεύαμε νά βγαίνει ἐλεύθερα στή θάλασσα· τώρα ὅμως ἐκεῖνος εἶναι πού ρυθμίζει τῶν Ἑλλήνων τά ζητήματα, τούς δίνει ἐντολές πάνω στό τί πρέπει νά κάμουν, καί μόνο πού δέ βάζει. Πέρσες σατράπες τοποτηρητές⁷⁸ στίς πόλεις μας.

121 Γιατί τί ἄλλο πιά ἀπομένει ἔξω ἀπό αὐτό; Μήπως δέν ἔκανε ὅ,τι ἤθελε στόν πόλεμο; Δέν ὑπαγόρευσε αὐτός τούς ὅρους τῆς εἰρήνης καί δέ ρυθμίζει σήμερα ὅπως θέλει τή γενική πολιτική κατάσταση; Δέν τρέχουμε σ' ἐκεῖνον, σάν νά εἶναι ἀφεντικό μας, ὅταν εἶναι νά κατηγορήσουμε ἢ μιὰ πόλη τήν ἄλλη; Δέν τόν ἀποκαλοῦμε Μεγάλο Βασιλέα, σάν νά εἴμαστε στά χέρια του αἰχμάλωτοι; Καί ὅταν πολεμοῦμε μετὰξὺ μας, ἐλπίδες σωτηρίας δέ στηρίζουμε σ' ἐκεῖνον, πού μέ μεγάλη του χαρά ὄλους θά μᾶς ἐξόντωνε;

122 Ὅλα αὐτά θά πρέπει νά τά ἀναλογιστοῦμε καί, ἀφοῦ νιώσουμε ἀγανάκτηση γιά τή σημερινή κατάντια μας, νά ἐπιζητήσουμε φιλότιμα τήν ἀνασύσταση τῆς ἡγεμονίας μας. Ἀκόμα νά ἀποδώσουμε

μομφή στους Σπαρτιάτες, γιατί ἄρχισαν τόν πόλεμο⁷⁹ δῆθεν γιά νά ἐλευθερώσουν τούς Ἕλληνες καί, καταλήγοντας, τόσο πολλούς παράδωσαν στά χέρια τῶν βαρβάρων γιατί ἀπόσπασαν τούς Ἴωνες ἀπό τή δικιά μας πόλη, πού ἦταν ἡ μητρόπολή τους καί πού τούς ἔσωσε τόσες φορές, γιά νά τούς παραδώσουν στους βαρβάρους⁸⁰, πού κατέχουν τή χώρα τους παρά τή θέλησή τους καί οὔτε στιγμή δέν ἔπαψαν νά πολεμοῦν μαζί τους.

Καί τότε βέβαια τούς ἔπιανε ἡ ἀγανάκτηση, ὅταν ἐμεῖς εἶχαμε 123 τή δίκαιη ἀξίωση νά διοικοῦμε μερικούς ἀπό τούς Ἕλληνες μέ τρόπο νόμιμο· τώρα ὅμως, πού ἔπесαν σέ μιά τέτοια σκλαβιά οἱ ἴδιοι αὐτοί Ἕλληνες, καθόλου δέ νοιάζονται γι' αὐτούς, πού δέν τούς φτάνει μόνο νά ρημάζονται στους φόρους, νά βλέπουν τίς ἀκρόπολεις τους νά τίς κατέχουν οἱ ἐχθροί, ἀλλά, ἐξόν ἀπό τήν κοινή τους συμφορά, δέχονται καί μαρτύρια σωματικά ἀκόμα φοβερότερα ἀπ' ὅσα οἱ σκλάβοι πού ἀγοράζουμε μέ χρῆμα⁸¹. Κανένας ἀπό μᾶς δέν τυραννάει τό δοῦλο⁸² του μέ τόση ἀπανθρωπιά, ὅπως ἐκεῖνοι ἐκεῖ πέρα βασανίζουν τούς ἐλεύθερους.

Μά τό πιό τραγικό μαρτύριο εἶναι γι' αὐτούς ὅταν τούς ἀναγκά- 124 ζουν νά ἐκστρατεῦν μαζί τους, γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἴδια τή σκλαβιά τους, νά πολεμοῦν μέ ἐκείνους πού ἔχουν τήν ἀπαίτηση νά μείνουν ἐλεύθεροι καί νά ἀντιμετωπίζουν τούς πιό σκληρούς ἀγῶνες, ὅπου, ἂν νικηθοῦν, τήν ἴδια τή στιγμή θά ἀφανιστοῦν, ἂν πάλι κατορθώσουν καί νικήσουν, θά σιγουρέψουν τή σκλαβιά τους ἀκόμα περισσότερο.

Καί γιά ὅλα αὐτά ποιούς ἄλλους πρέπει νά θεωρήσουμε ὑπεύ- 125 θυνους, ἂν ὄχι τούς Σπαρτιάτες, πού μέ τέτοια δύναμη στά χέρια τους ἀφήνουν τούς συμμάχους νά ὑποφέρουν βάσανα φριχτά, καί τούς βαρβάρους νά ἀπλώνουν τήν κυριαρχία τους μέ τῶν Ἑλλήνων τήν παλικαριά καί τή βοήθεια; Αὐτοί πού πρῶτα διώχναν τούς τυράννους⁸³ καί βοηθοῦσαν τό λαό, τόσο πολύ ἄλλαξαν πολιτική, πού πολεμοῦν τά πολιτεύματα τά δημοκρατικά καί ἐγκαθιστοῦν παντοῦ τίς μοναρχίες.

Ἄλλωστε κατάστρεψαν ἀπό τά θεμέλια τή Μαντινεία⁸⁴, καί μάλι- 126 στα μετά τή σύναψη εἰρήνης, ὑπόταξαν μέ βία τήν ἀκρόπολη Καδμεία⁸⁵ τῶν Θηβαίων καί τώρα δά πολιορκοῦν τήν Ὀλυνθο⁸⁶ καί τό Φλιούντα⁸⁶. Ἀκόμα βοηθοῦν τό βασιλιά τῶν Μακεδόνων Ἀμύντα⁸⁷, τόν τύρανο

τῆς Σικελίας Διονύσιο⁸⁷, ὡς καὶ τὸ βάρβαρο⁸⁷ πού ἐξουσιάζει τὴν Ἀσία, γιὰ νὰ ἀποκτήσουν οἱ ἴδιοι ὅσο γίνεται πῶς μεγάλη δύναμη καὶ ἐπιβο-
 127 λή. Καὶ ὅμως τουλάχιστο παράλογο δὲν εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ προστάτες τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆ μιᾶς μεριάς νὰ ὀρίζουν κυρίαρχο καὶ ἀφέντη ἓνα μονάχα πρόσωπο σὲ τόσο πλῆθος ἀπὸ ἀνθρώπους, πού καὶ τὸν ἀριθμὸ τους δὲν μπορεῖς νὰ ὑπολογίσεις, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ μὴν ἀφήνουν οὔτε τίς πῶς μεγάλες πόλεις νὰ κανονίζουν μόνες τὰ ζητήματά τους, μὰ ἢ νὰ τίς ἀναγκάζουν νὰ εἶναι σκλάβες ἢ νὰ τίς ρίχνουν σὲ συμφο-
 128 ρές ἀβάσταχτες; Καὶ τὸ φριχτότερο ἀπὸ ὅλα, νὰ βλέπεις αὐτοὺς πού ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι στὴν Ἑλλάδα ἡγεμόνες νὰ κάνουν κάθε μέρα ἐκστρατεῖες ἐνάντια στοὺς Ἕλληνες, μὲ τοὺς βαρβάρους ὅμως νὰ ἔχουν πάντοτε φιλία καὶ συμμαχία ἀδιατάρακτη.

ΘΕΜΑ Β'.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ 129 πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν.

Καὶ ἄς μὴ νομίσει κανεὶς πὼς προκαλῶ δυσχέρειες πού ἀνακά-
 129 λεσα στὴ μνήμη σας μὲ τόσο σκληρὸ τρόπο τὰ γεγονότα αὐτά, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σᾶς δήλωσα πὼς θὰ μιλήσω γιὰ συνδιαλλαγή. Μίλησα ἔτσι ὄχι βέβαια γιὰ νὰ διαβάλω τὴν πόλη τῶν Σπαρτιατῶν μπροστὰ στοὺς ἄλλους Ἕλληνες, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀναγκάσω αὐτοὺς τοὺς ἴδιους νὰ ἀλλάξουν νοοτροπία — μέσα στὰ πλαίσια φυσικά τῆς δύναμης πού ἔχει ἓνας λόγος.

130 Μὰ οὔτε καὶ εἶναι δυνατό νὰ ἀποτρέψεις ἀπὸ σφάλματα ἢ νὰ κάνεις κάποιον νὰ ἐπιθυμήσει πράξεις διαφορετικές, ἂν δὲ θὰ κατακρίνεις μὲ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὴν τωρινὴ κακὴ διαγωγή του. Κατήγορος πρέπει νὰ θεωροῦμε μονάχα ὅσους ἐπικρίνουν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο μὲ σκοπὸ νὰ βλάψουν κάποιον· ἀντίθετα, αὐτοὺς πού μιλοῦν γιὰ τὸ καλὸ θὰ πρέπει νὰ τοὺς ὀνομάζουμε συμβούλους. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ὅταν δὲν ξεκινάει καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια πρόθεση, δὲν πρέπει νὰ τὸν κρίνουμε καὶ μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα.

131 Ἄλλωστε ἔχουμε νὰ τοὺς κατακρίνουμε καὶ γιὰ ἄλλο λόγο ἀκόμα: Τοὺς γείτονες τῆς χώρας τους τοὺς ἀναγκάζουν νὰ εἶναι εἰλωτες⁸⁸ στὴν πόλη τους, ἐνῶ τίποτα τέτοιο δὲ φροντίζουν νὰ πετύχουν γιὰ τὸ κοινὸ συμφέρον τῶν συμμάχων, παρόλο πού εἶναι στὸ χέρι τους νὰ διαλύσουν τὴν ἔχθρα τους μὲ ἐμᾶς καὶ νὰ ἀναγκάσουν ὅλους τοὺς βαρ-
 132 βάρους νὰ γίνουν οἱ περίοικοι⁸⁸ ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Καὶ ὅμως αὐτοὶ πού νιώθουν δίκαιη περηφάνια γιὰ τὰ φυσικά τους προτερήματα καὶ ὄχι γιὰ τὴν τύχη τοὺς τὰ ἔφερε ὅλα βολικά, ἔχουν ὑποχρέωση νὰ καταπιάνονται μὲ πράξεις τέτοιες βέβαια, καὶ ὄχι νὰ ὀρίζουν

τούς δασμούς για τούς κατοίκους τῶν νησιῶν, τούς ἀνθρώπους δηλαδή πού ἀξίζουσι μόνο νά τούς λυποῦνται : Τούς βλέπουν κάθε μέρα πού ἀναγκάζονται νά ὀργῶνουν τά βουνά, ἔτσι πού ἡ γῆ τους εἶναι στείρα καί ἄγονη, ἐνῶ οἱ στεριανοί, πού ἔχουν στή διάθεσή τους χωράφια ἄφθονα καί γόνιμα, τά πιό πολλά τά ἀφήνουν ἀδούλευτα· μά καί ἀπό τά λίγα πού δουλεύουν ἀποκομίζουν πλούτη ἀμέτρητα.

Ἔχω τή γνώμη πῶς, ἂν κάποιος ξένος ἐρχόταν ἀπό ἄλλοῦ καί 133 ἀντίκριζε τήν τωρινή κατάσταση τῆς χώρας μας, σίγουρα θά μᾶς νόμιζε τρελούς καί ἐμᾶς καί τούς Σπαρτιάτες : Παλεύουμε μεταξύ μας για τιποτένια πράγματα, τή στιγμή πού χωρίς κανένα φόβο μπορούμε νά ἀποχτήσουμε πολλά, ρημάζουμε τή χώρα τή δικιά μας καί δέ μᾶς νοιάζει διόλου νά ἀποχτήσουμε καί νά χαροῦμε τά πλούτη τῆς Ἀσίας.

Καί για τό βασιλιά βέβαια τῆς Περσίας τίποτα δέν εἶναι πιό 134 ὠφέλιμο, ἀπό τό νά λογαριάζει διαρκῶς μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο δέ θά πάψουμε στιγμή ἐμεῖς νά πολεμοῦμε μεταξύ μας. Ἐμεῖς ὅμως τόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τό νά προκαλέσουμε συγκρούσεις μέσα στους δικούς του ὑποτελεῖς ἢ νά τούς κάνουμε νά ἐπαναστατήσουν, ὥστε ἀκόμα καί τίς ταραχές, πού γίνονται ὀλότιστα τυχαῖα, τόν βοηθοῦμε νά τίς καταπνίξει· ἀφοῦ καί ἀπό τά δυό στρατόπεδα πού βρίσκονται στήν Κύπρο⁸⁹, τή στιγμή πού καί τό ἓνα καί τό ἄλλο εἶναι τό ἴδιο ἑλληνικά, τοῦ ἐπιτρέπουμε νά χρησιμοποιεῖ τό ἓνα ἐλεύθερα για τούς σκοπούς του καί τό ἄλλο νά τό πολιορκεῖ.

Ὅστος οἱ ἀποστάτες τά ἔχουν καλά μαζί μας, ἀλλά καί στους 135 Σπαρτιάτες θά ἐμπιστευόνταν τήν τύχη τους. Μά καί ἀπό ὅσους ἐξεστράτευσαν μαζί μέ τόν Τειρίβαζο⁹⁰ καί τοῦ περσικοῦ τό ἐκλεκτότερο κομμάτι ἀπό ἑλληνικούς τόπους στρατολογήθηκε καί τοῦ ναυτικοῦ τό μεγαλύτερο μέρος συγκεντρώθηκε ἀπό τά ἰωνικά παράλια· καί αὐτοί μέ μεγαλύτερη χαρά θά ἐκπορθοῦσαν τήν Ἀσία παρά θά πολεμοῦσαν μεταξύ τους για ἀσήμαντα ζητήματα.

Γιά ὅλους αὐτούς καμιά ἔγνοια δέν ἔχουμε παρά φιλονικοῦμε 136 μεταξύ μας ποιός θά κατέχει τίς Κυκλάδες καί παραδώσαμε στό βάρβαρο μέ τόση ἀπερικοεψία ἀμέτρητες πόλεις καί ἐξαιρετικά ὑπολογίσιμες δυνάμεις. Ἐτσι ἄλλες τίς ἔχει κιόλας μέσ στά χέρια του, ἄλλες κοντεύει νά τίς πάρει καί για ἄλλες καιροφυλακτεῖ, γιατί — καί μέ τό δίκιο του — νιώθει μιᾶ περιφρόνηση για ὅλους μας.

- 137 Κατάφερε δηλαδή ό,τι δέν μπόρεσε κανείς από τούς προγόνους του ως τώρα : 'Αναγνωρίστηκε επίσημα καί από μᾶς καί από τούς Σπαρτιάτες πώς ή 'Ασία άνήκει αποκλειστικά στόν Πέρση βασιλιά⁹¹. Καί τέτοια απόλυτη κυριαρχία άσκει πάνω στίς πόλεις τίς έλληνικές, ώστε άλλες τίς καταστρέφει από τά θεμέλια καί σέ άλλες όχυρώνει άκροπόλεις. Καί όλα αυτά έγιναν φυσικά από τή δικιά μας κουταμάρα μόνο, καί όχι από τίς δικές του τίς δυνάμεις.

ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

*'Η έξασθένιση
του Περσικού
κράτους.*

- Βέβαια υπάρχουν μερικοί πού νιώθουν θαυμασμό μπροστά στό μέγεθος τής δύναμεις του Πέρση βασιλιά καί επιμένουν πώς είναι άκαταμάχητη. Πάνω σ' αυτό λένε καί ξαναλένε πώς τάχα έχει φέρει άνω κάτω τήν 'Ελλάδα. 'Η άποψη όμως ή δική μου είναι πώς όσοι λέν αυτά δέ μᾶς αποτρέπουν από τήν εκστρατεία: αντίθετα μᾶς σπρώχνουν ακόμα περισσότερο σ' αυτή. 'Ενωώ φυσικά ότι, άν είναι δύσκολο νά πολεμήσουμε μ' εκείνον όταν όμονοήσουμε, ενώ ό ίδιος έχει νά αντιμετωπίσει πολλές ταραχές μέσ στό δικό του κράτος, θά πρέπει κυριολεκτικά νά τρέμουμε τήν εποχή εκείνη πού θά αποκατασταθεϊ τάξη καί ήσυχία απόλυτη μέσ στό βασιλείο του, ενώ εμεῖς θά έξακολουθοῦμε τούς πολέμους μεταξύ μας, όπως συμβαίνει τώρα.
- 139 'Οστόσο όμως, ακόμα καί άν συντάσσονται μέ τή δικιά μου γνώμη, ούτε καί στήν περίπτωση αυτή είναι σωστή ή σκέψη τους για τή δικιά του δύναμη. "Αν δηλαδή ήταν σέ θέση νά αποδείξουν ότι καί μιά φορά στά περασμένα νίκησε ή δύναμη του βασιλιά καί τίς δύο πόλεις τίς δικές μας ένωμένες, ίσως νά είχαν κάποια βάση πού προσπαθοῦν καί τώρα νά μᾶς τρομοκρατήσουν. Αυτό όμως δέν έγινε ποτέ! "Αν τώρα, τή στιγμή πού πολεμούσαμε εμεῖς μέ τούς Σπαρτιάτες, τάχτηκε εκείνος μέ τό μέρος του ενός καί ή συμβολή του βάρυνη για τήν αντίπαλη μερίδα, τό γεγονός αυτό δέν είναι δυνατό νά αποτελέσει απόδειξη για τή δικιά του δύναμη. Σέ τέτοιες περιστάσεις είναι γνωστό ότι μικρές δυνάμεις φέρνουν συχνά άνυπολόγιστες μεταστροφές στήν έκβαση του άγώνα. Σχετικά μάλιστα θά μπορούσαμε νά αναφέρουμε τούς Χιῶτες⁹² για παράδειγμα, πού μέ όποιον τό μέρος θά ήθελαν νά συνταχθοῦν, αυτοί επικρατοῦσαν πάντα στή θάλασσα.
- 140 Δέν είναι λοιπόν σωστό νά κρίνουμε τή δύναμη του βασιλιά από τά αποτελέσματα πού έφερε ή σύμπραξη του μέ τόν καθέναν από τούς

δυό μας, ἀλλά ἀπό αὐτά πού πέτυχε στίς περιπτώσεις πού πολεμοῦσε μόνος αὐτός γιά τό δικό του τό συμφέρον. Καί πρῶτα πρῶτα μέ ποιό τρόπο ἀντιμετώπισε τήν ἀποστασία τῆς Αἰγύπτου⁹³; Δέν ἔστειλε γιά νά τούς πολεμήσουν τούς πιό ἔμπειρους στρατηγούς του, τόν Ἀβροκόμα, τόν Τιθραύστη, τό Φαρνάβαζο; Καί αὐτοί στά τρία χρόνια πού ἔμειναν ἐκεῖ πέρα πιότερες συμφορές δέν ἔπαθαν ἀπό αὐτές πού προξένησαν οἱ ἴδιοι στούς ἐχθρούς τους; Καί τελικά δέν ἔφυγαν ἀπό ἐκεῖ κάτω τόσο ντροπιασμένοι, ὥστε οἱ ἀποστάτες νά μήν ἀρκοῦνται τώρα πιά νά ἐξασφαλίσουν μονάχα τήν ἐλευθερία τους, ἀλλά νά θέλουν νά ἐπιβάλουν τή θέλησή τους καί στούς γείτονες;

Ἔστερα ἀπό τά γεγονότα αὐτά ἔκαμε ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Εὐαγόρα⁹⁴. Αὐτός κυβερνάει μιά πόλη μόνο, καί, σύμφωνα μέ τή συνθήκη τῆ γνωστή, ὁ ἴδιος ἀνήκει στήν κυριαρχία τῆς Περσίας· ἀκόμα, μόλο πού κατοικεῖ νησί, νικήθηκε στή θάλασσα πολλές φορές ὡς τώρα, καί γιά τήν υπεράσπιση τῆς χώρας του μπορεῖ νά διαθέσει μονάχα τρεῖς χιλιάδες πελταστές. Ὡστόσο, παρόλο πού ἡ δύναμή του εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη, ὁ βασιλιάς δέν εἶναι σέ θέση νά τή νικήσει πολεμώντας. Καί ἔχει κιόλας ξοδέψει ἕξι χρόνια ὀλόκληρα γι' αὐτή τήν ἱστορία· καί, ἂν εἶναι δυνατό νά συμπεράνει κανένας τά μελλούμενα ἀπό ὅσα προηγήθηκαν, εἶναι πιό πιθανό νά ἀποστατήσῃ καί ἄλλος κανεῖς μέσ στό βασιλεῖο του προτοῦ νά ὑποκύβῃ ὁ Εὐαγόρας. Τόση ἀργοπορία διακρίνει συχνά ὅλες τίς πράξεις τοῦ Πέρση βασιλιᾶ.

Στή ναυμαχία πάλι πού ἔγινε στή Ρόδο⁹⁵ εἶναι γνωστό πώς εἶχε τή συμπάθεια ἀπό τούς συμμάχους τῶν Σπαρτιατῶν, πού ἦταν δυσαρεστημένοι ἀπ' τήν κακή πολιτειακή κατάσταση· ἀκόμα ἀπό μᾶς ναυτολογοῦσε τά πληρώματα τοῦ στόλου του καί εἶχε ναύαρχο τόν Κόνωνα, τόν πιό εὐσυνείδητο ἀπό τούς στρατηγούς, πού οἱ Ἕλληνες τοῦ εἶχαν μεγάλη ἐμπιστοσύνη, μά καί τόν πιό ἔμπειρο στούς ναυτικούς ἀγῶνες. Παρ' ὅλα αὐτά καί τή στιγμή πού εἶχε τέτοιο συνεργάτη γιά τήν περίπτωση αὐτή, ἄφησε τρία χρόνια⁹⁶ τό ναυτικό του — πού ὥστόσο υπεράσπιζε τά ἀσιατικά παράλια τοῦ Κράτους του — νά τό πολιορκοῦν μόνο ἑκατό τριῆρεις τῶν Σπαρτιατῶν καί ἀρνήθηκε ἀδιάντροπα στούς στρατιῶτες του μισθό γιά δεκαπέντε μῆνες. Τόσο πού, ἂν ἦταν μονάχα στό χέρι τό δικό του, πολλές φορές σίγουρα θά εἶχαν διαλυθεῖ· μόνο ἡ προσωπικότητα τοῦ Κόνωνα καί ἡ δημιουργία τῆς Συμμαχίας τῆς Κορίνθου⁹⁷ τούς ὑποχρέωσε

- νά ναυμαχήσουν με τό ζόρι και νά νικήσουν τελικά.
- 143 Καί αὐτά βέβαια εἶναι τά πιά λαμπρά, τά πιά βασιλικά του κατορθώματα, αὐτά πού ὅσοι θέλουν νά ἐξάρουν τίς πράξεις τῶν βαρβάρων ποτέ δέν παύουν νά τά μνημονεύουν. Ἔτσι κανεῖς δέν ἔχει νά μοῦ πεῖ ὅτι δέ χρησιμοποιοῦ τά παραδείγματα καλόπιστα καί ὅτι χρονοτριβῶ σέ λεπτομέρειες ἀσήμαντες παραμελώντας γεγονότα
- 144 βαρυσήμαντα. Ἀκριβῶς γιά νά προλάβω μιὰ τέτοια κατηγορία, ἀνάφερα τά πιά λαμπρά τους ἔργα. Ὡστόσο δέν ξεχνῶ οὔτε καί τά ἄλλα, ὅτι δηλ. ὁ Δερκυλίδας⁹⁸ μέ χίλιους μόνο ἄντρες ἔγινε ἀπόλυτος κυρίαρχος στήν Αἰολίδα· ὁ Δράκοντας⁹⁹ πῆρε τόν Ἀταρνέα καί μέ τρεῖς χιλιάδες πελταστές πού μάζεψε ἀλώνισε κυριολεκτικά τήν πεδιάδα τῆς Μυσίας¹⁰⁰. ὁ Θίβρωνας¹⁰¹ ἔφερε στήν Ἀσία λίγους μονάχα παραπάνω ἀπό αὐτούς καί ὑπόταξε ὅλη τή Λυδία· τέλος ὁ Ἀγησίλαος μέ τά ἀπομεινάρια ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Κύρου¹⁰² ἔγινε κύριος σχεδόν σέ ὅλη τή χώρα δῶθε ἀπό τόν Ἄλυ¹⁰³.
- 145 Ἄλλωστε δέν ἀξίζει νά φοβηθοῦμε βέβαια οὔτε τή στρατιά, πού διαρκῶς περιπολεῖ μαζί μέ τό βασιλιά, οὔτε καί τήν ἀνδρεία τῶν βαρβάρων. Ἀπόδειξαν δά ὀλοκάθαρα οἱ Ἕλληνες, πού πῆραν μέρος τότε στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου, ὅτι αὐτοί δέν ἔχουν περισσότερη παλικάριά ἀπό ὅσους στρατολογοῦν στά παράλια. Ἀφήνω κατά μέρος, ἂν θέλετε, ὅλες τίς μάχες, ὅπου νικήθηκαν, καί δέχομαι τήν ἀποψη ὅτι στασίαζαν, γιατί δέν ἤθελαν νά πολεμήσουν μέ τόν ἀδερφό
- 146 τοῦ βασιλιά. Μά καί ἀπό τότε πού σκοτώθηκε ὁ Κύρος καί ὅλοι οἱ Ἀσιάτες βρέθηκαν ἐνωμένοι, κάτω ἀπό τίς λαμπρές αὐτές συνθήκες πολέμησαν μέ τρόπο τόσο θλιβερό, ὥστε δέν ἄφησαν κανένα ἐπιχείρημα σ' αὐτούς πού συνηθίζουν νά ἐπαινοῦν τήν ἀνδρεία τῶν Περσῶν. Εἶναι γνωστό πώς εἶχαν μέσ στά χέρια τους ἕξι χιλιάδες¹⁰⁴ Ἕλληνες, ὄχι βέβαια διαλεγμένους καί ἀπ' τοὺς καλύτερους, ἀλλά ἀνθρώπους πού κακίες καί ἐλαττώματα δέν τοὺς ἄφηναν νά ζήσουν στόν τόπο τους καί πού δέν ἤξεραν τή χώρα τῶν βαρβάρων καί εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπ' τοὺς συμμάχους τους, πού εἶχαν προδοθεῖ ἀπό τοὺς συντρόφους τους¹⁰⁵ καί εἶχαν χάσει τόν ἀρχηγό, αὐτόν πού
- 147 καί ἀκολούθησαν. Ὅμως τόσο κατώτεροι ἀπό αὐτούς φάνηκαν τότε οἱ βάρβαροι, ὥστε ὁ βασιλιάς τους τά ἔχασε μπρός στήν κατάσταση αὐτή, καί μὴν ἔχοντας καμιὰ ἐμπιστοσύνη στίς περσικές δυνάμεις

πού τόν ἔζωναν, τόλησε νά συλλάβει ὅλους τοὺς ἀρχηγούς τοῦ μισθοφορικοῦ στρατοῦ τοῦ Κύρου, καί αὐτό κάτω ἀπό τήν προστασία τῶν σπονδῶν. Εἶχε, βλέπετε, τήν ιδέα πῶς μέ τή μιαιφή του πράξη θά ἔφερνε ἄνω κάτω τό στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων καί προτίμησε νά τά βάλει καλύτερα μέ τοὺς θεούς παρά νά ἀναμετρηθεῖ ἀντρίκια μέ τοὺς Ἑλληνας.

Καί ὅταν τό ὑπολόγιστο του σχέδιο ἀπότυχε, γιατί οἱ στρατιῶτες 148
μας ἔμειναν ἀκλόνητοι στίς θέσεις τους καί ἀντιμετώπισαν τή συμφορά σάν ἄντρες, κατά τήν ἐπιστροφή τους στήν πατρίδα ἔστειλε τόν Τισσαφέρην μέ ἵππικό νά τοὺς συνοδέψει. Καί παρόλο πού αὐτοί τοὺς παρακολουθοῦσαν ἀγρυπνα σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς πορείας, πορεύτηκαν σάν νά εἶχαν συνοδεία τιμητική· καί ἐνωθῶν φόβο μόνο σέ χῶρες ἀκατοίκητες, ἐνῶ, ἂν συναντοῦσαν ὅσο γινόταν περισσότερους ἐχθρούς, τό θεωροῦσαν μεγάλη εὐτυχία.

Καί, γιά ἀνακεφαλαίωση στά ὅσα εἶπα ὡς τώρα, θέλω νά σᾶς το- 149
νίσω τοῦτο ἐδῶ : Ἐκεῖνοι — πού δέν ἤρθαν βέβαια γιά λαφυραγωγία οὔτε καί γιά νά καταχτήσουν καμιὰ πόλη ἀσήμαντη, μά εἶχαν ἐκστρατεύσει μέ ἐχθρική διάθεση γι' αὐτόν τόν ἴδιο τόν Πέρση βασιλιά — γύρισαν πίσω μέ μεγαλύτερη ἀσφάλεια ἀπό ὅση οἱ πρέσβεις πού ἔρχονται στή χώρα του, γιά νά συνάψουν συμμαχία¹⁰⁷. Θαρρῶ λοιπόν πῶς δέν ὑπάρχει τόπος πού δέ γνώρισε σέ ὅλη τήν ἐκτασή της τή δειλία καί τή νωθρότητα τοῦ περσικοῦ στρατοῦ : Καί στά παράλια τῆς Ἀσίας πολλές φορές νικήθηκε¹⁰⁸, ἀλλά καί στήν Εὐρώπη¹⁰⁹, ὅταν διάβηκε, πολύ ἀκριβὰ τό πλήρωσε : Ἄλλοι χάθηκαν κατά τρόπο ἄθλιο, ἀλλοι σώθηκαν ντροπιασμένοι καί δειλοί¹¹⁰ καί τελευταῖα μέσα στά ἴδια τά ἀνάκτορα¹¹¹ τοῦ Πέρση βασιλιά ἔγιναν καταγέλαστοι.

Καί τίποτα ἀπό αὐτά δέν ἔγινε στήν τύχη· ὅλα ἦταν φυσικό νά 150
γίνον ὅπως ἔγιναν. Δέν εἶναι δυνατόν οἱ ἄνθρωποι, πού ἀνατρέφονται μέ αὐτόν τόν τρόπο καί κάτω ἀπό τήν τρομάρα τοῦ δεσποτικοῦ τους πολιτεύματος, νά ἔχουν μέσα τους καμιὰ ἀρετή, δέν εἶναι δυνατό νά στήνουν τρόπαια στίς μάχες ἐνάντια στοὺς ἐχθρούς. Πῶς εἶναι δυνατόν ἀλήθεια, μέ τά δικά τους ἦθη, νά ἀναδειχθεῖ ποτέ ἄξιος στρατηγός ἢ καί γενναῖος στρατιώτης, ἀφοῦ ἡ μάζα ἢ μεγάλη εἶναι ἄτακτος ὄχλος χωρίς καμία πείρα στοὺς κινδύνους, ἀνίκανοι γιά πόλεμο, γιά τή σκλαβιά ὅμως καλύτερα ἐκπαιδευμένοι καί ἀπό τοὺς δούλους μας; Ὅσοι πάλι κατέχουν μεγάλα ἀξιώματα, αὐτοί ποτέ δέν ἔζησαν μέ 151

κάποια ἰσορροπία, ποτέ δέ νοιάστηκαν γιά τό συμφέρον τό κοινό, γιά τό καλό τοῦ κράτους· ἀντίθετα, κάθε στιγμή δείχνουν τήν περιφρόνηση στους κατώτερους, τή δουλοπρέπειά τους στους ἀνώτερους, σάν τούς ἀνθρώπους πού ἡ διαφθορά τους ἔχει σημαδέψει. Καί γενικά τά σώματά τους εἶναι μαλθακά, ἀπό τόν πλοῦτο βουτηγμένα στήν πολυτέλεια καί στή χλιδή, καί ἡ ψυχή τους πάντα δουλικά, ταπεινωμένη καί τρομοκρατημένη ἀπό τό δυνάστη· ἀφήνουν νά τούς ἐρευνοῦν ἐξευτελιστικά στοῦ παλατιοῦ τίς πόρτες, σέρνονται κατά γῆς, μέ κάθε τρόπο ἀσκοῦνται στήν ταπείνωση¹¹². λατρεύουν καί προσκυνοῦν ἕνα θνητό πού τόν ἀποκαλοῦν θεό, ἀδιαφοροῦν γιά τούς θεούς καί λογαριάζουν τούς ἀνθρώπους περισσότερο.

- 152 "Ἄλλωστε καί αὐτοί πού διορίζονται σατράπες καί κατεβαίνουν στίς παραθαλάσσιες περιοχές ποτέ δέ θά ντροπιᾶσουν τήν ἀγωγή πού ἔλαβαν στή χώρα τους! Θά βαδίσουν ἀκριβῶς πάνω στά ἴδια χνάρια, ἄπιστοι γιά τούς φίλους, ἄναντροι πρὸς τούς ἐχθρούς τους, πότε μέσ στήν ταπείνωση, πότε μέσα στήν περηφάνια βουτηγμένοι, μέ ἔπαρση καί καταφρόνια στους συμμάχους καί στους ἐχθρούς κόλακες
- 153 σιχαμένοι. Τό στράτευμα τοῦ Ἀγησίλαου τό συντήρησαν μέ ἔξοδα δικά τους ὀχτῶ μῆνες¹¹³. τούς στρατιῶτες ὅμως, πού γιά λογαριασμό τους ἀντιμετώπισαν κινδύνους, τούς κατακράτησαν δύο φορές τόσους μῆνες τούς μισθοῦς. Καί αὐτούς πού εἶχαν καταλάβει τήν Κισθῆνη¹¹⁴ ἕκατό τάλαντα τούς μοίρασαν, ἐκείνους ὅμως πού πῆραν μαζί τους μέρος στήν ἐκστρατεία τῆς Κύπρου τούς φέρθηκαν πιά βάνουσα καί
- 154 ἀπό τούς αἰχμαλώτους. Καί γιά νά σταθοῦμε σέ γενικές γραμμές, χωρίς νά πελαγοδρομοῦμε σέ λεπτομέρειες εἰδικές, ποιός ἀπό αὐτούς πού τούς πολέμησαν δέν ἔφυγε πλούσιος; Καί ποιός ἀπό ὅσους ἔπασαν στά χέρια τους δέν πέθανε φριχτά ἀπό βασιανιστήρια; Δέν ἔπιασαν τόν Κόνωνα θρασύτατα γιά νά τόν θανατώσουν¹¹⁵, αὐτόν πού ναύαρχος γιά τό συμφέρον τῆς Ἀσίας κατόρθωσε νά καταλύσει τήν ἐξουσία τῶν Σπαρτιατῶν; Καί τό Θεμιστοκλῆ¹¹⁶, πού τούς κατατρόπωσε στή Σαλαμίνα, γιά νά υπερασπίσει τήν Ἑλλάδα, δέν τόν ἔκριναν ἄξιο γιά τά ἀκριβότερα δῶρα καί γιά τίς πιά λαμπρές τιμές;

Τό ἀδιάλλακτο μίσος τῶν Ἑλλήνων γιά τούς Πέρσες.

- 155 Πῶς εἶναι δυνατό λοιπόν νά ἐπιδιώκει ἄνθρωπος τή φιλία τῶν βαρβάρων, πού τιμωροῦν σκληρά τούς εὐεργέτες τους καί κολακεύουν ἐπιδεικτικά ἐκείνους πού τούς βλάπτουν; Καί ποιόν τάχα ἀπό μᾶς δέν ἔχουν ἀδικήσει; Καί ποιὰ στιγμή σταμάτησαν νά ἐτοιμά-

ζουν συμφορές για τήν Ἑλλάδα; Καί ποιά πράγμα ἑλληνικό εἶναι πού δέ μισοῦν αὐτοί, πού δέ δίστασαν στόν προηγούμενο πόλεμο νά λεηλατήσουν καί νά παραδώσουν στίς φλόγες καί τῶν θεῶν ἀκόμα τά ἀγάλματα καί τούς ναούς;

Γι' αὐτό κιόλας οἱ Ἴωνες ἀξίζουσαν κάθε ἔπαινο, πού ἄφησαν κατά- 156
ρα¹¹⁷ σέ ὅποιον ἀγγίξει τούς καμένους τούς ναούς ἢ σέ ὅποιον διανοηθεῖ νά τούς ἐπαναφέρει στήν παλιά τους κατάσταση. Δέν ἦταν βέβαια τά μέσα πού τούς ἔλειπαν νά τούς ἀναστηλώσουν, ἀλλά ἤθελαν νά θυμίζουσαν συνεχῶς τήν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων στίς ἐπερχόμενες γενιές, ἔτσι πού κανένας πιά νά μήν τούς ἔχει ἐμπιστοσύνη, ἀφοῦ τόλησαν τέτοιες ντροπές γιά τούς θεούς, παρά νά τούς φοβοῦνται καί νά φυλάγονται ἀπό αὐτούς, βλέποντας πώς τά ἔβαλαν ὄχι μόνο μέ τή δική μας τή ζωή, ἀλλά ἀκόμα καί μέ τά ἀφιερώματά μας στούς θεούς.

Ἔχω βέβαια καί γιά τούς συμπολίτες μας νά ἀναφέρω παρα- 157
δείγματα ἀνάλογα. Δηλαδή καί αὐτοί μέ ὅσους ἔχουσαν πολεμήσει μέχρι τώρα συμφιλιώνονται εὐκολα καί λησμονοῦσαν τήν ἔχθρα πού τούς χώριζε. Στούς κατοίκους ὁμοῦ τῆς Ἀσίας, οὔτε καί ὅταν εὐεργετοῦνται ἀπό ἐκείνους, ποτέ δέν τούς ἀναγνωρίζουσαν καμιά χάρη· τόσο εἶναι τό μίσος πού νιώθουσαν γιά κείνους. Πολλούς ἐξἄλλου καταδίκασαν σέ θάνατο οἱ πρόγονοί μας, γιατί ἔδειξαν συμπάθεια στούς Μήδους· καί τώρα ἀκόμα στίς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, πρίν ἀπό τό θέμα τῆς ἡμέρας, διατυπώνουσαν κατάρες γιά κείνον πού θά πρότεινε ἀποστολή πρεσβείας στήν Περσία. Ὡς καί στά Ἐλευσίνια μυστήρια οἱ Εὐμολπίδες καί οἱ Κήρυκες¹¹⁸, ἀπό τό φοβερό τους μίσος γιά τούς Πέρσες, ἀπαγορεύουσαν τίς τελετές καί σέ ὅλους τούς βαρβάρους, ὅπως στούς δολοφόνους.

Καί τόσο ζυμωμένη μέ τή φύση μας εἶναι ἡ ἔχθρα μας μέ αὐτούς, 158
ὥστε καί ἀπό τίς διηγῆσεις τίς παλιές περισσότερο χαιρόμαστε ὅσες μιλοῦσαν γιά τούς Τρῶες καί τούς Πέρσες, τίς διηγῆσεις δηλ. πού μᾶς πληροφοροῦσαν γιά ὅλες τίς συμφορές τους. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά βροῦμε ὅτι ἀπό τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους οἱ ποιητές μας ἔχουσαν ἐμπνευστεῖ τραγοῦδια θριαμβευτικά, ἐνῶ ἀπό τούς πολέμους μεταξῦ μας μονάχα θρήνους θλιβερούς: Τά πρῶτα τά τραγουδάμε στίς γιορτές μας, ἐνῶ τούς θρήνους τούς θυμόμαστε μόνο στίς συμφορές μας.

Ἔχω τή γνώμη μάλιστα ὅτι καί ἡ ποίηση τοῦ Ὀμήρου τιμήθη- 159
κε ξεχωριστά κυρίως, γιατί ἔπλαξε μέ τέχνη θαυμαστή τόν ὕμνο τῶν ἡρώων πού πολέμησαν γενναῖα τότε μέ τούς βαρβάρους. Γι' αὐτό

ἀκριβῶς καί οἱ πρόγονοί μας θέλησαν νά τῆς δώσουν μιά τέτοια θέση τιμητική καί στούς ποιητικούς ἀγῶνες καί στήν ἐκπαίδευση τῶν νέων¹¹⁹ : Γιά νά κρατοῦμε στήν ψυχή μας ἄσβηστο τό μίσος τό παλιό γιά τούς βαρβάρους, ἀκούγοντας ἀδιάκοπα τά ἔπη τοῦ Ὀμήρου, καί, ἔχοντας γιά ὑπόδειγμα τήν ἀρετή ἐκείνων πού πῆραν μέρος σ' αὐτήν τήν ἐκστρατεία, νά νιώθουμε τήν ἐπιθυμία νά ἐπιτελέσουμε καί ἐμεῖς παρόμοια κατορθώματα.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΟΥ ΕΠΙΒΑΛΛΟΥΝ ΑΜΕΣΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

*Ἡ κατ'ἀλλήλη 160
στιγμή.*

Κατά τή γνώμη μου λοιπόν πολλοί εἶναι οἱ λόγοι πού μᾶς πιέζουν νά πολεμήσουμε μέ αὐτούς, κυρίως ὅμως ἡ σημερινή περίσταση, πού εἶναι ὁ πιό ἰσχυρός παράγοντας. Αὐτή δέν πρέπει νά τήν ἀφήσουμε νά πάει χαμένη. Εἶναι χωρίς ἄλλο ντροπή νά τήν ἀφήνουμε ἀνεκμετάλλευτη, τώρα πού εἶναι μέσα στά χέρια μας, γιά νά τή θυμηθοῦμε ὅταν θά γίνει παρελθόν. Τί ἄλλο λοιπόν θά θέλαμε νά συμβεῖ ἀκόμα παραπάνω ἀπό τίς προϋποθέσεις πού ὑπάρχουν τώρα, προκειμένου νά ἀποφασίσουμε ἐπιτέλους τόν πόλεμο κατά τοῦ βασιλιᾶ;

161 Δέν ἔχει μήπως ἀποστατήσει ἀπό αὐτόν ἡ Αἴγυπτος καί ἡ Κύπρος; Δέν ἔχει γίνει ἄνω κάτω ἀπό τόν πόλεμο ἡ Φοινίκη καί ἡ Συρία; Τήν Τύρο¹²⁰, πού τόσο κόμπαζε γι' αὐτή, δέν τοῦ τήν πῆραν μήπως οἱ ἔχθροί του; Μά καί οἱ πιό πολλές πόλεις τῆς Κιλικίας βρίσκονται πιά στά χέρια τῶν συμμάχων μας καί ὅσες ἀπομένουν δέν εἶναι δύσκολο νά τίς κατακτήσουν. Ὅσο γιά τή Λυκία κανένας ποτέ Πέρσης δέν τῆς ἐπιβλήθηκε.

162 Καί ὁ Ἐκατόμωως¹²¹ ὅμως, ὁ σατράπης τῆς Καρίας, πάει καιρός πιά τώρα πού στήν πραγματικότητα ἔγινε ἀνεξάρτητος· καί θά τό ἐκδηλώσει καί ἐπίσημα ὅταν ἐμεῖς θελήσουμε. Καί ἀπό τήν Κνίδο ὡς τή Σινώπη Ἕλληνες κατοικοῦν τήν Ἀσία, καί αὐτούς δέ χρειάζεται βέβαια νά τούς πείσουμε ἐμεῖς, παρά νά μήν τούς ἐμποδίσουμε νά πολεμήσουν τούς βαρβάρους. Ὑστερα ἀπό ὅλα αὐτά, ὅταν τέτοια ὄρμητῆρια ὑπάρχουν, καί ὁ πόλεμος ἀπό παντοῦ σχεδόν κυκλώνει τήν Ἀσία, γιά ποιό λόγο τάχα νά λεπτολογοῦμε τόσο σχολαστικά τό καθετί πού θά προκύψει ἀπό αὐτόν; Ἀφοῦ οἱ βάρβαροι νικιοῦνται ἀπό ἀσήμαντες δυνάμεις, εἶναι ὀλοφάνερο τί ἔχουν νά τραβήξουν, ὅταν θά ἀναγκαστοῦν νά πολεμήσουν μέ ὅλους μαζί τούς Ἕλληνες.

Καί νά τί θά συμβεῖ ἀκριβῶς : "Ἄν ὁ βάρβαρος ἐνισχύσει τήν κατο- 163
χή του στίς πόλεις τίς παραθαλάσσιες τοποθετώντας ἀκόμα ἰσχυρό-
τερες φρουρές ἀπό ὅσες τώρα, ἴσως καί τά νησιά κοντά στίς ἀσιατικές
ἀκτές, ὅπως ἡ Ρόδος, ἡ Σάμος καί ἡ Χίος, νά κλίνουν μέ τό μέρος του
ἄν ὅμως τόν προλάβουμε ἐμεῖς καί καταλάβουμε τήν περιοχὴ αὐ-
τή, εἶναι φυσικό καί αὐτοί πού κατοικοῦν τή Λυδία, τή Φρυγία, κα-
θώς καί τή χώρα πού ἀπλώνεται ἀκόμα παραμέσα, νά προσχωρήσουν
σ' ἐμάς, πού θά ἔχουμε πιά γιά ὀρμητήριο τήν περιοχὴ αὐτή.

Γι' αὐτό καί πρέπει νά βιαστοῦμε, νά μὴν καθυστερήσουμε στιγ- 164
μή, γιά νά μὴν πάθουμε ὅ,τι καί οἱ πατέρες μας. Ἐκεῖνοι κινήτο-
ποιήθηκαν ὕστερα ἀπό τούς βαρβάρους, ἄφησαν μερικούς ἀπό τούς
συμμάχους τους¹²² στήν τύχη, καί ὕστερα ἀναγκάστηκαν λίγοι αὐτοί
νά πολεμοῦν μέ πολλούς· καί ὅμως ἦταν στό χέρι τους νά διαβοῦν
πρῶτοι στήν Ἀσία καί μέ ὅλες τίς ἑλληνικές δυνάμεις ἐνωμένες νά ὑπο-
τάξουν μέ εὐκολία ἓνα πρὸς ἓνα τά ἔθνη τῆς Ἀσίας.

Γιατί, ὅταν κανένας πολεμάει μέ ἀνθρώπους πού συναθροίζονται 165
ἀπό διάφορους τόπους, ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι δέν πρέπει νά περιμένει
ὥσπου νά μαζευτοῦν ὅλοι, ἀλλά νά ἐπιτεθεῖ ἀμέσως, ὅταν ἀκόμα θά
εἶναι σκορπισμένοι. Καί οἱ πρόγονοί μας βέβαια, πού ἔπεσαν στά
σφάλματα αὐτά, τά ἐπανόρθωσαν ἀργότερα, ἀλλά ἀντιμετώπισαν κιν-
δύνους φοβερούς. Ἐμεῖς ὅμως, ἄν ἔχουμε μυαλό, ἀπό τήν ἀρχή θά
πάρομε τά μέτρα μας. "Ἐγκαίρα θά ἐπιδιώξουμε νά ἐγκαταστήσουμε
στρατό στήν Ἰωνία καί τή Λυδία, ἀφοῦ ξέρομε ὅτι ὁ Πέρσης βασι- 166
λιάς ἐξουσιάζει τούς κατοίκους τῆς Ἀσίας, ὄχι βέβαια μέ τή δική τους
θέληση, παρά ἀσφαλισμένους πάντα μέ στρατιωτικές δυνάμεις πιά ἰσχυ-
ρές ἀπό ὅσες μπορεῖ νά διαθέσει κάθε πόλη. "Ἄν τώρα ἐμεῖς μεταφέ-
ρουμε δυνάμεις ἀκόμα ἰσχυρότερες ἐκεῖ — πράγμα εὐκολότατο γιά
μᾶς, ἀρκεῖ νά τοῦ θελήσουμε — σίγουρα καί ἀκίνδυνα θά καρπωθοῦμε
ὅλη τήν Ἀσία. Καί ἀσφαλῶς εἶναι καλύτερα νά πολεμοῦμε ἐμεῖς
μ' ἐκεῖνον, γιά νά τοῦ καταλύσουμε τή βασιλεία, παρά νά ἀλληλο-
τρωγόμαστε συνέχεια γιά τό ποιός θά πετύχει τήν ἡγεμονία στήν
Ἑλλάδα.

Εἶναι μάλιστα ἀνάγκη νά γίνει ἡ ἐκστρατεία στίς μέρες τοῦτες 167 Ἡ ἀνάγκη νά
ἀποκαταστα-
θοῦν τό
γοηγορότερο
οἱ Ἕλληνες.

- ποιό κακό δέν έπεσε άπάνω τους! Πάντα εΐναι πολλές οί συμφορές
 στό φυσικό τοῦ ανθρώπου, έπινοήσαμε καί έμεΐς άκόμα περισσό-
 168 τες από τίς άναπόφευκτες : Δημιουργήσαμε στόν ΐδιο τόν έαυτό
 μας πολέμους καί έπαναστάσεις, ώστε άλλοι νά χάνονται παράνομα
 μέσα στήν ΐδια τους τή χώρα, άλλοι σέ ξένους τόπους νά περιφέρον-
 ται άθλιοι μαζί μέ τά παιδιά καί τίς γυναΐκες τους, τέλος πολλοί
 από τή φτώχια καί τή στέρση νά ύποχρεώνονται νά ύπηρετοῦν
 τόν έχθρό καί νά πεθαΐνουν πολεμώντας μέ τούς φίλους. Για τήν
 169 κατάσταση αὐτή κανείς ποτέ δέν άγανάχτησε! Για τά φανταστικά
 βέβαια δράματα, πού συνθέτουν καί παρουσιάζουν οί τραγικοί ποιη-
 τές, όλοι νιώθουν τήν ύποχρέωση νά συγκινοῦνται καί νά κλαΐν
 όταν όμως βλέπουν μπροστά στά μάτια τους νά διαδραματίζονται
 τραγωδίες άληθινές, φριχτές καί άναρίθμητες, αὐτές πού φέρνει
 τοῦ πολέμου ή κατάρα, τόσο μακριά βρίσκονται από τό νά νιώσουν
 λύπη, ώστε πιότερο χαΐρονται για τό κακό πού προξενεί ό ένας στόν
 170 άλλο παρά για τήν προσωπική τους ευτυχία.
 Δέν αποκλείεται ώστόσο καί νά γελάσουν μερικοί μέ τήν άφέλειά
 μου, πού κάθομαι έδω πέρα καί οδυρόμαι για τή δυστυχία άτομικῶν
 περιπτώσεων σέ τέτοιες περιστάσεις, όπου ή ΐταλία όλη έχει γίνει
 άνω κάτω¹²³, ή Σικελία ύποδουλώθηκε¹²⁴, τόσες πόλεις έχουν παρα-
 δοθεΐ στό βάρβαρο¹²⁴ καί όλη ή ύπόλοιπη ΐλλάδα βρίσκειται πιά μπρο-
 στά σέ έσχατους κινδύνους.
- 170 'Απορωΐ μάλιστα καί μέ τή στάση πού κρατοῦν οί διάφοροι ήγέ-
 τες στίς πόλεις τίς έλληνικές. Νομίζουν πώς έχουν τό δικαΐωμα νά
 νιώθουν περηφάνια, τή στιγμή πού ποτέ δέν μπόρεσαν οὔτε νά ποῦν,
 μά οὔτε καί νά στοχαστοῦν τίποτα για τό θέμα αὐτό πού έχει τόση
 σημασία. "Επρεπε δηλαδή αὐτοί, άν άξιζαν πραγματικά τή φήμη πού
 έχουν τώρα, νά αφήσουν κατά μέρος κάθε άλλο ζήτημα καί νά κατα-
 πιαστοῦν νά δώσουν γνώμη μονάχα για τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους.
- 171 Δέν αποκλείεται νά έφερναν κάποιο θετικό άποτέλεσμα· καί στήν
 περίπτωση όμως πού θά ΐταν ύποχρεωμένοι νά άπογοητευθοῦν, θά
 άφηναν τά λόγια τους χρησμούς για τίς μελλούμενες γενιές. Τώρα
 όμως αὐτοί πού έχουν τή δόξα τή μεγάλη καταπιάνονται περισπού-
 δαστα μέ τά άσήμαντα ζητήματα καί αφήνουν σ' έμΐς, πού δέν έχου-
 με σχέση μέ τήν πολιτική, τή φροντίδα νά δίνουμε συμβουλές για θέ-
 ματα μέ τόση σπουδαιότητα.

172 'Αλλά όσο πιο μικρόψυχοι είναι οι αρχηγοί μας, τόσο πιο σοβαρά και πιο αποφασιστικά πρέπει να εξετάζουν οι άλλοι τον τρόπο που θα απαλλαγούμε από τις έχθρες που μας βασανίζουν τώρα. Γιατί τώρα βέβαια μάταια κάνουμε συνθήκες για ειρήνη! Στήν πραγματικότητα δέ ματαιώνουμε όριστικά τον πόλεμο· μόνο τον αναβάλλουμε, και περιμένουμε την ευκαιρία την καλή, που θα έχουμε τη δύναμη να καταφέρουμε ό ένας στον άλλο κάποιο χτύπημα ανεπανόρθωτο!..

173 "Όμως είναι ανάγκη να βγάλουμε από τη μέση τά σχέδια τά ύπουλα και να καταπιαστούμε επιτέλους μονάχα με τά έργα που θα μας επιτρέψουν να ζούμε μέσ στις πόλεις μας με ασφάλεια μεγαλύτερη και να έχουμε ανάμεσά μας εμπιστοσύνη περισσότερη. Βέβαια να αναπτυχθεί τό θέμα αυτό είναι απλό και εύκολο : Δηλαδή είναι αδύνατο να εξασφαλίσουμε μιά σίγουρη ειρήνη, άμα δέν πολεμήσουμε όλοι μαζί όμόφωνα τους Πέρσες· αδύνατο να όμονοήσουν οι "Ελληνες, προτού πεισθούν και τίς όφέλειες από τον κοινό έχθρό να επιζητούν και τους πολέμους με τον ίδιο αντίπαλο να κάνουν.

174 Και όταν γίνουν όλα αυτά και λείψει από τη μέση ή φτώχεια, που καταστρέφει τίς φιλίες και όδηγεϊ τους συγγενείς σε άμάχες, αναστατώνει όλους τους ανθρώπους και φέρνει τους πολέμους, δέν είναι δυνατό να μήν όμονοήσουμε και να μήν νιώθουμε άγάπη άληθινή ό ένας για τον άλλο. Για όλους αυτούς τους λόγους πρέπει να κάνουμε τό πᾶν, για να μεταφερθεί τό γρηγορότερο από δω ό πόλεμος στο χωρο της Άσίας. Είναι τό μόνο αγαθό που θα ήταν δυνατό ίσως να βγάλουμε από τους άνόσιους πολέμους μεταξύ μας, αν θα τό αποφασίζαμε επιτέλους να εκμεταλλευτούμε ενάντια στους βαρβάρους για τό δικό μας τό καλό την πικρή πείρα που μας εξασφάλισαν εδώ.

175 "Αλλά, θα πείτε, θα πρέπει ίσως εξαιτίας τής συνθήκης¹²⁶ να συγκρατηθούμε, να μήν βιαστούμε και να μήν κάνουμε την έκστρατεία νωρίτερα από την ώρα της." Άλλωστε οι πόλεις που απόχτησαν αυτονομία με τη συνθήκη αυτή νιώθουν ευγνωμοσύνη για τό βασιλιά, γιατί σ' αυτόν χρωστούν αυτή την χάρη· και όσες πάλι έχουν παραδοθεί στά χέρια των βαρβάρων δέν τά βάζουν παρά με τους Σπαρτιάτες πρώτα και ύστερα με τους άλλους που ύπόγραψαν μαζί τους τους όρους τής ειρήνης, γιατί πιστεύουν πως αυτοί είναι ή αίτία που τους ανάγκα-

Τό χόος να καταλυθεί ή είρήνη του Άνταλκίδα.

σε νά γίνουν οί σκλάβοι τῶν βαρβάρων. Μά ἕνας ἀκόμα λόγος παραπάνω νά διαλύσουμε ἀμέσως τή συμφωνία αὐτή, πού δημιούργησε μιὰ τέτοια γνώμη ἀπαράδεκτη : "Ὅτι δῆθεν ὁ βάρβαρος νοιάζεται τήν Ἑλλάδα καί προστατεύει τήν εἰρήνην¹²⁷, ἐνῶ μερικοί ἀπό μᾶς εἶναι αὐτοί πού τή λυμαίνονται καί τήν καταστρέφουν.

- 176 Καί τό πιο κωμικό ἀπό ὅλα, ἀπό τά ἄρθρα τῆς συνθήκης περισσότερο σεβόμαστε ἐκεῖνα πού εἶναι τά χειρότερα γιά μᾶς : Αὐτά πού δίνουν στά νησιά μας καί στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης τήν αὐτονομία ἀπό πολὺν καιρό τώρα καταπατήθηκαν¹²⁸ καί ἄδικα ἀναφέρονται μέσα στίς στῆλες¹²⁹ τῆς συνθήκης· ἐκεῖνα ὅμως πού εἶναι ἡ ντροπή μας καί πού πολλούς ἀπό τούς συμμάχους μας ἔχουν ρίξει στή σκλαβιά, μένουν στή θέση τους ἀκλόνητα καί τά σεβόμαστε ἀπόλυτα· καί ὅμως θά ἔπρεπε νά τά καταστρέψουμε ἀμέσως, νά μὴν τά ἀφήσουμε οὔτε μιὰ μέρα, νομίζοντάς τα διαταγές τοῦ βασιλιᾶ καί ὄχι ἄρθρα ἰσοτιμῆς συνθήκης. Ποιός τάχα δέν τό ξέρει ὅτι συνθήκη ἔχουμε, ὅταν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἰσότητα¹³⁰ καί δικαιώματα καί γιά τίς δύο μερίδες πού συμβάλλονται, καί διαταγή, ὅταν τό ἕνα μέρος ἀπό τά δύο ἀντίθετα μειονεκτεῖ γιά ὄφελος τοῦ ἄλλου;

- 177 Γι' αὐτό τό λόγο ἀκριβῶς ἔχουμε ὅλο τό δικαίωμα νά καταγγείλουμε τούς πρέσβεις πού διαπραγματεύτηκαν αὐτή τήν εἰρήνην, ἐπειδή, ἐνῶ τούς ἔστειλαν οἱ Ἕλληνες, ὑπόγραψαν συνθήκη πού μόνο τούς βαρβάρους εὐνοεῖ. Ὡστόσο, εἴτε πίστευαν πῶς ὁ καθένας ἔπρεπε νά διαφεντεύει μόνο τή δικιά του πόλη εἴτε νά ἐξουσιάζει καί τίς χῶρες πού κατακτήθηκαν στόν πόλεμο ἤ καί νά ἀρκεστεῖ στίς κτήσεις πού εἶχε στά χρόνια τῆς εἰρήνης, αὐτοί εἶχαν χρέος νά ὀρίσουν μιὰ ἀπό τίς τρεῖς αὐτές λύσεις καί νά ὑπογράψουν τή συνθήκη μέ πνεῦμα ἀπόλυτης ἰσοτιμίας καί δικαιοσύνης.

- 178 Τώρα ὅμως τόσο στήν πόλη τή δικιά μας ὅσο καί στῶν Σπαρτιατῶν δέν ἀναγνώρισαν καμιὰ τιμή· ἀντίθετα ὄρισαν τό βάρβαρο δεσπότη ὅλης τῆς Ἀσίας, σάν νά εἶχαμε πολεμήσει ἐμεῖς γιά λογαριασμό του ἢ σάν νά ἦταν πολὺ παλιά ἡ ἐξουσία τῶν Περσῶν καί ἐμεῖς μόλις πού κατοικήσαμε στίς πόλεις μας· σάν νά μὴν πῆραν τήν τιμή αὐτή τώρα στά τελευταῖα καί σάν νά μὴν εἶχαμε ἐμεῖς ἀπό τά πανάρχαια χρόνια τήν ἐξουσία στήν Ἑλλάδα.

- 179 Ἐχω μάλιστα τή γνώμη ὅτι μέ αὐτά πού τώρα θά σᾶς πῶ θά ἀποδείξω καθαρά τόσο τήν προσβολή πού ἔγινε σ' ἐμᾶς ὅσο καί τά

πλεονεκτήματα πού ἀποκόμισε ὁ Πέρσης βασιλιάς. Δηλαδή εἶναι γνωστό πώς ὅλη ἡ γῆ πού σκέπει ὁ οὐρανός εἶναι μοιρασμένη σέ δύο μεγάλα τμήματα¹³¹ — τό ἓνα τό λέν Ἀσία, τό ἄλλο Εὐρώπη. Ὁ βασιλιάς μέ τή γνωστή συνθήκη πῆρε στήν ἐξουσία του τό μισό μέρος ὀλόκληρης τῆς γῆς, σάν νά ἔκανε τή μοιρασιά τοῦ κόσμου μέ τό Δία¹³² καί ἔχι ἰσότιμη συνθήκη μέ ἀνθρώπους. Καί ὕστερα αὐτή τή θλιβερή 180 συνθήκη μᾶς ὑποχρέωσε νά τή χαράξουμε σέ στήλες λίθινες καί νά τήν καταθέσουμε στά πανελλήνια ἱερά, σάν τρόπαιο πολύ λαμπρότερο γι' αὐτόν ἀπό ὅσα στήνονται στίς μάχες. Καί πράγματι, αὐτά τά τελευταῖα εἶναι γιά κατορθώματα περιορισμένης σημασίας καί ἀποτελέσματα μιᾶς ἴσως τυχερῆς στιγμῆς· οἱ στήλες ὅμως προβάλλουν τό ἀποτέλεσμα ἑνός πολέμου μακροχρόνιου σέ βάρος ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γιά ὅλα αὐτά θά πρέπει νά μᾶς πιάσει ἡ ἀγανάκτηση καί νά κοιτάξουμε νά βροῦμε τρόπο νά πάρουμε ἐκδίκηση γιά ὅσα πάθαμε στό παρελθόν καί νά τακτοποιήσουμε τά πράγματα στό μέλλον. Στό κάτω κάτω εἶναι ντροπή σάν ἰδιώτης ὁ καθένας νά ἔχουμε στά σπίτια μας γιά δούλους τοὺς βαρβάρους, καί ἀπό τήν ἄλλη ἐπίσημα σάν κράτος νά ἀφήνουμε τόσους ἀπό τοὺς συμμάχους μας νά εἶναι δούλοι ἐκείνων· εἶναι ντροπή αὐτοί πού ἐζήσαν στά χρόνια τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, γιά τό χατήρι μιᾶς γυναίκας πού τοὺς κλέψανε, νά νιώσουν τόσο ὅλοι μαζί τήν προσβολή πού ἔγινε, ὥστε νά μή σταματήσουν τόν πόλεμο, παρά μονάχα ἀφοῦ κατάστρεψαν ἀπ' τά θεμέλια τήν πόλη αὐτοῦ πού τόλμησε νά τοὺς προσβάλει, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος ἐμεῖς σήμερα, 182 τή στιγμή πού καταξευτερίζεται ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα, νά μὴν τοὺς ἐπιβάλουμε ὅλοι μαζί μιᾶ τιμωρία — ἐνῶ εἶναι στό χέρι μας νά πραγματοποιήσουμε ἀκόμα καί τήν τολμηρότερη εὐχή μας. Ἐξᾴλλου μόνο ἓνας τέτοιος πόλεμος εἶναι ἀπό τήν εἰρήνην προτιμότερος : Μοιάζει μέ πανηγυρική πομπή¹³³ παρά μέ ἐκστρατεία καί εἶναι ὠφέλιμος καί γιά ὅσους θέλουν τήν ἡσυχία τους καί γιά κείνους πού ἐπιθυμοῦν τόν πόλεμο. Ἐξασφαλίζει, βλέπετε, τή δυνατότητα στοὺς πρώτους νά ἀπολαμβάνουν χωρὶς φόβο τά ἀγαθὰ τους, στοὺς ἄλλους πάλι νά ἀποκτήσουν πλοῦτη πολλά ἀπό τίς ξένες χῶρες.

Μά καί ἀπό κάθε ἀποψη ἂν τό συλλογιστεῖ κανεὶς στά σοβρακά, 183

181 Ὑλικὰ καὶ ἠθικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία.

- θά βρεῖ πώς τέτοιες πράξεις μᾶς ὠφελοῦν πάρα πολύ. Καί πράγματι, μέ ποιούς πρέπει νά πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι πού δέν κατέχονται ἀπό καμιά διάθεση πλεονεξίας, ἀλλά κοιτοῦν μόνο τό δίκαιο; Δέν πρέπει νά τά βάζουν μέ αὐτούς πού καί παλιότερα ἐβλάψαν τήν Ἑλλάδα καί τώρα πάλι τήν ἔχουν στό μάτι καί ὅλο τόν καιρό τρέφουν ἐναντίον
- 184 μας αἰσθήματα μονάχα μίσους; Ποιούς εἶναι φυσικό νά φθονοῦν ὅσοι δέν ἔχουν χάσει ἀκόμα τό φιλότιμό τους ἐντελῶς, ἀλλά διατηροῦν μιὰ στάλα ἀξιοπρέπειας; Δέν πρέπει νά μισοῦν ἐκείνους πού ἔχουν φορτωθεῖ ἐξουσία μεγαλύτερη ἀπό ὅση γίνεται νά σηκώσει ἡ φύση ἡ ἀνθρώπινη, μόλο πού ἡ ἀξία τους δέ φτάνει οὔτε τούς πιό ἄθλιους δικούς μας; Καί ἐναντίον τίνων ἔχουν χρέος νά ἐκστρατεύουν αὐτοί πού θέλουν νά δείχνουν εὐσέβεια, μά δέν ξεχνοῦν οὔτε στιγμή καί τό συμφέρον τους; Ὅχι ἐναντίον ἐκείνων πού εἶναι φυσικοί καί προαιώνιοι ἐχθροί, πού ἔχουν ἀποκτήσει ἀμέτρητα ἀγαθά, μά δέν εἶναι σέ θέση νά τά ὑπερασπίσουν; Ἐ λοιπόν, ὅλους αὐτούς τούς ὄρους τούς συγκεντρώνουν ἀπάνω τους οἱ Πέρσες.
- 185 Ἄλλωστε οὔτε καί τίς πόλεις μας πρόκειται νά λυπήσουμε στρατολογώντας στρατιῶτες ἀπό αὐτές, πράγμα πού τώρα, στόν πόλεμο πού κάνουν μεταξύ τους, ἀναμφισβήτητα τούς εἶναι ὀχληρότατο. Εἶμαι μάλιστα βέβαιος ὅτι πολύ λιγότεροι θά θέλουν νά μείνουν ἀπό ὅσους θά ἔχουν τή λαχτάρα νά πάρουν μέρος στήν ἐκστρατεία αὐτή. Ποιός τάχα νέος ἢ καί ἡλικιωμένος θά εἶναι τόσο ἀδιάφορος, ὥστε νά μή δεχτεῖ νά πάρει μέρος σ' αὐτό τό στράτευμα πού θά τό διευθύνουν μαζί Σπαρτιάτες καί Ἀθηναῖοι, πού ὀργανώνεται γιά τήν ἐλευθερία τῶν συμμάχων, πού ξεκινάει μέ τίς εὐχές ὅλης ἀνεξαρτέτως τῆς Ἑλλάδας,
- 186 πού ἔχει σκοπό νά τιμωρήσει τούς βαρβάρους; Ἀλλά καί πόση φήμη, τί θύμηση θαυμάσια, πόση δόξα πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι θά ἀποκτήσουν ὅσο θά εἶναι ζωντανοί, ἢ θά ἀφήσουν πίσω τους, ἂν θά πεθάνουν, ὅσοι θά ξεχωρίσουν σέ ἕναν ἀγώνα τόσο ἱερό; Καί ἀφοῦ ἐκεῖνοι πού πολέμησαν μονάχα τόν Ἀλέξανδρο¹³⁴ καί δέν κυρίευσαν παρά μιὰ πόλη μόνο ἀξιώθηκαν τέτοιους λαμπροῦς ἐπαίνους, ποιά ἀνείπωτα ἐγκώμια πρέπει νά περιμένουμε πώς θά δεχτοῦν αὐτοί πού θά κυριαρχήσουν σέ ὅλη τήν Ἀσία; Ποιός ἀπό τούς ποιητές ἢ ἀπό τούς ρήτορες δέ θά μοχθήσει καί δέ θά ἐξαντλήσει ὅλες του
- 188 τίς δυνάμεις καί τίς γνώσεις του μέ τή φιλοδοξία νά ἀφήσει ἀθάνατο

μνημεῖο στους αἰῶνες τόσο γιά τή δικιά του ἱκανότητα, ὅσο καί γιά τήν ἀρετή ἐκείνων;

Τώρα πιά, πού βρίσκομαι στοῦ λόγου μου τό τέρμα, δέν ἔχω τήν ἴδια γνώμη πού εἶχα ὅταν τόν ἀρχίζα. Τότε πίστευα πώς θά μπορέσω νά μιλήσω μέ τρόπο ἀντάξιο γιά ἓνα τέτοιο θέμα· τώρα ὅμως ξέρω καλά πώς δέν τά ἔχω καταφέρει νά φτάσω τή σπουδαιότητά του καί πώς πολλά πού εἶχα στό νοῦ μου νά σᾶς πῶ μοῦ ἔχουν διαφύγει¹³⁵. Δέν ἀπομένει παρά νά προσπαθεῖστε μόνοι σας νά συλλάβετε τήν εὐημερία πού θά ἀποκτήσουμε, ἐάν θά στρέψουμε πρὸς τοὺς βαρβάρους τῆς ἠπείρου τόν πόλεμο πού τώρα κάνουμε μεταξύ μας, ἄν μεταφέρουμε τά πλούτη τῆς Ἀσίας στό χῶρο τῆς Εὐρώπης.

Καί νά μή μείνουν αὐτά πού τώρα ἀκούσατε λόγια μονάχα ἄδεια, 187
ἀλλά, ὅσοι μποροῦν νά τά μεταβάλουν σέ πράξη θετική, νά ξεσηκώσουν μέ ζῆλο ὁ ἓνας τόν ἄλλο καί νά προσπαθήσουν μέ κάθε μέσο νά ἐπιτύχουν τή συμφιλίωση τῆς πόλης μας καί τῶν Σπαρτιατῶν ὅσοι πάλι διεκδικοῦν μιά θέση ξέχωρη στό χῶρο τῶν ρητόρων, νά πάψουν πιά νά ἀσχολοῦνται μέ τό λόγο μου γιά τή γνωστή Παρακαταθήκη¹³⁶ καί νά ἀραδιάζουν καί τίς ἄλλες τους γνωστές μικρολογίες· εἶναι καιρός νά βάλουν τά δυνατά τους νά μέ ἀνταγωνιστοῦν σ' αὐτόν ἐδῶ τό λόγο καί νά σκεφτοῦν πῶς θά μιλήσουν μέ τρόπο ἰκανότερο γι' αὐτό τό ἴδιο θέμα, ἔχοντας στό μυαλό τους ὅτι αὐτοί πού δίνου 189
μεγάλες ὑποσχέσεις δέν πρέπει νά ἐξαντλοῦνται στά μικροζητήματα, δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά εισηγοῦνται μέτρα πού δέ θά ἐξασφαλίσουν καμιά προκοπή σ' αὐτούς πού θά πεισθοῦν, ἀλλά νά δίνουν συμβουλές πού, ἄν εἰσακουσθοῦν, καί οἱ ἴδιοι θά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τή δυσπραγία πού ἔχουν¹³⁷, μά καί στους ἄλλους θά φανοῦν πῶς πρόσφεραν λαμπρές ὑπηρεσίες.

187 Ἀνακεφαλαίωση
Πρόσκληση
τῶν ρητόρων
γιά συνεργασία
πάνω στό γνω-
στό θέμα τῆς
ἐκστρατείας.

188

189

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ

τοῦ ἼΣΟΚΡΑΤΗ

1. Οἱ ἐπισημότερες πανελλήνιες γιορτές ἦταν : Τά Ὀλύμπια, πού γίνονταν στήν Ὀλυμπία κάθε τέσσερα χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τά Πύθια στούς Δελφούς, κάθε πέντε χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνα, τά Ἴσθμια στόν Ἴσθμό, κάθε τρία χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Ποσειδώνα, καί τά Νέμεα στή Νεμέα, κάθε δύο χρόνια πρός τιμὴν τοῦ Διός. Στίς γιορτές αὐτές, ἐκτός ἀπό τίς θυσίες καί τίς ἄλλες λατρευτικές ἐκδηλώσεις, γίνονταν καί κάθε λογῆς ἀγῶνες, πνευματικοί, καλλιτεχνικοί καί ἰδίως ἀθλητικοί. Οἱ νικητές ἀποκτοῦσαν τιμὴ καί δόξα πανελλήνια. Σέ τέτοιες ἑορταστικές συγκεντρώσεις, πανηγύρεις, ὅπως τίς ἔλεγαν (ἀπό τό πᾶν καί ἄγυρις = συνάθροιση), ἀπαγγέλονταν συνήθως καί οἱ Πανηγυρικοί λόγοι, πού εἶχαν γιά θέμα ἢ τήν κοινή γιορτή, πού γιόρταζε τό συγκεντρωμένο πλῆθος, ἢ τό λαό πού ἄκουε, τοὺς προγόνους καί τά κατορθώματά τους.

2. Ἡ λέξι σοφιστής στά ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη καί γενικότερα στήν ἐποχὴ του δέν ἔχει φυσικά τή σημερινή της σημασία — τοῦ ἀνθρώπου δηλ. πού χρησιμοποιεῖ λογικοφανή ἐπιχειρήματα, γιά νά ὑποστηρίξει μιὰ παράλογη θέση. Σημαίνει εὐρύτατα τόν ἄνθρωπο μέ τίς πνευματικές ἀνησυχίες, αὐτόν πού προσπαθεῖ νά ἀπαντήσῃ σέ προβλήματα φιλοσοφικά, ἠθικά, πνευματικά, θά μπορούσαμε ἴσως νά ποῦμε τό φιλόσοφο, μέ πρακτική ὅμως κατεύθυνση. Οἱ γνωστοί σοφιστές — Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Ἴππίας καί ἄλλοι — δέν εἶναι γιά τήν ἐποχὴ τους, παρά δάσκαλοι ἐκλεκτοί τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς καί τῆς ρητορικῆς, πνευματικοί ἄνθρωποι καί ἔξοχοι στοχαστές.

3. Ὑπαινιγμός στούς Ὀλυμπιακοὺς λόγους τοῦ Γοργία καί τοῦ Λυσία (ἀπό αὐτούς σώθηκαν μόνο ἐλάχιστα ἀποσπάσματα). Ὁ πρῶτος ἀπάγγειλε τό 392 π.Χ. στούς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες τόν «Ὀλυμπιακόν» του λόγο, ὅπου καλοῦσε τοὺς Ἕλληνας σέ ὁμόνοια καί ὕστερα σέ πόλεμο κατά τῶν βαρβάρων, μέ σκοπὸ τήν κατάληψη τῆς χώρας τους καί τήν ἀποικιακὴ ἐπέκταση τῶν Ἑλλήνων. Στήν ἐπόμενη Ὀλυμπιάδα, τοῦ 388 π.Χ., ὁ Λυσίας φαίνεται πῶς ἀπάγγειλε ἐπίσης λόγο καί καλοῦσε

τούς Έλληνες νά ένωθοῦν σέ πόλεμο κοινό κατά τοῦ Διονυσίου τῶν Συρακουσῶν. Οἱ δυό αὐτοί λόγοι ὅπωςδήποτε εἶχαν ἐπίδραση πάνω στόν Πανηγυρικό τοῦ Ἰσοκράτη, πού πραγματεύεται τό ἴδιο θέμα καί κυκλοφόρησε τό 380 π.Χ., μέ τήν εὐκαιρία πάλι μιᾶς Ὀλυμπιάδας.

4. Μέ τήν ἔκφραση δικαστικά ἔγγραφα — καί ὄχι μέ τή γνωστότερη δικανικούς λόγους — νομίζουμε πώς ἀποδίδεται ὀρθότερα τό «τοὺς περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων» τοῦ κειμένου, διότι ἔτσι ἡ ἰδέα τοῦ Ἰσοκράτη προβάλλεται σαφέστερα καί γίνεται πιό κατανοητή. Ἄλλωστε πολλοί ἀπό τοὺς δικανικούς λόγους εἶναι δουλεμένοι μέ τέτοια τέχνη καί ἐπιμέλεια, ὥστε τίποτε δέν ἔχουν νά ζηλέψουν καί ἀπό τοὺς καλύτερους ἐπιδεικτικούς.

5. Οἱ ἐκλεκτοί εἶναι ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν του. Σ' αὐτούς ἀπευθύνεται ὁ λόγος του καί ἔχει σκοπὸ νά τοὺς μορφώσει πολιτικά, μά καί νά τοὺς μῆσει στά μυστικά τῆς ρητορικῆς τέχνης. Εἶναι ἀνάγκη λοιπόν νά προσέχει πολύ τόσο στή φραστική διατύπωση, ὅσο καί σέ ὅλη τήν ἀρχιτεκτονική δομὴ τοῦ λόγου του.

6. Τυπικὸ μοτίβο στά προοίμια τῶν πιό πολλῶν ρητορικῶν λόγων. Καί ὁ Ἰσοκράτης δέν πρωτοτυπεῖ ὄχι μονάχα στό προοίμιο, ἀλλὰ καί στή γενική ἐκτέλεση τοῦ θέματος. Οἱ ἰδέες — τό εἶπαμε — ἀποτελοῦν ἐπανάληψη ἀνάλογων ἰδεῶν καί προτάσεων τοῦ Γοργία, πού ὡστόσο προηγήθηκε ἀπὸ τόν Ἰσοκράτη δώδεκα ὀλόκληρα χρόνια, σημασία ὅμως ἔχει ὁ ἰδιαιτερός τρόπος πού τίς προβάλλει ὁ τελευταῖος.

7. Εἶναι βέβαιο πώς ὁ Πανηγυρικός ἀπασχόλησε τόν Ἰσοκράτη περὶ τὰ δέκα χρόνια. Τόν δούλευε συνέχεια ἀπὸ τό 390 ὡς τό 380 π.Χ., καί μάλιστα στά πιό δημιουργικά του χρόνια, ἀπὸ 46 μέχρι 56 χρονῶν.

8. Αὐτὸ ἀναφέρει καί στό Φίλιππο (§ 84). Ἐκεῖ ὅμως ντρέπεται γιὰ τήν ἔπαρση αὐτή καί παραδέχεται σχεδόν πώς ἕνας τέτοιος λόγος εἶναι τολμηρός καί ὅπωςδήποτε ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας ἀπειρίας.

9. Γιατί τό ναυτικὸ τῶν Ἀθηναίων πρόσφερε ὑπηρεσίες ὕψιστες στήν κοινὴ ὑπόθεση τῶν Ἑλλήνων κατά τὰ Μηδικά. Ὑστερα ἡ διαγωγὴ τῶν Σπαρτιατῶν μετὰ τόν Πελοποννησιακὸ πόλεμο προκάλεσε τὴ δυσἀρέσκεια ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Ὅλα αὐτὰ προετοιμάζουν τὴ δημιουργία τῆς δευτέρας Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καί ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη τὴ διευκόλυνε ὅπωςδήποτε.

10. Ὁ Ἰσοκράτης θέλει νά ἀποδείξει πώς ἡ Ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία εἶναι «πάτριος» ἀλλὰ καί «βελτίστη» πολιτεία μαζί.

11. Δηλαδή τούς Σπαρτιάτες.
12. Ὁ ὑπαινιγμός στρέφεται κατά τῶν Λακεδαιμονίων, πού κατέβηκαν τελευταῖοι ἀπό τούς Ἕλληνες καί ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή τῆς Λακωνίας, ἀφοῦ ἔδιωξαν πρῶτα τούς παλιούς κατοίκους της.
13. Ὁ μῦθος περὶ αὐτοχθονίας εἶναι κοινός στά ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν. Τόν βρίσκουμε λ.χ. στό Θουκυδίδη (II, 36), στόν Πλάτωνα (Μενέξενος, 237) κ.λ.π. Ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης τόν χρησιμοποιεῖ καί ἄλλοῦ (Παναθηναϊκός, § 124—125).
14. Τό σιτάρι.
15. Ὁ μῦθος λέει ὅτι ἡ Δήμητρα, ὅταν ὁ Πλούτωνας τῆς ἔκλεψε τήν κόρη της τήν Περσεφόνη, ἔτρεχε σάν τρελή ἀναζητώντας την. Κάποτε ἔφθασε καί στήν Ἀττική, στήν Ἐλευσίνα μάλιστα, καί ὁ βασιλιάς της Κελεός τή φιλοξένησε στό παλάτι του. Γιά νά δείξει τήν εὐγνωμοσύνη της γιά τή φιλοξενία, δίδαξε τή γεωργία στό γιό τοῦ βασιλιά Τριπτόλεμο. Τόν ἔστειλε μάλιστα μέ ἕνα ἄρμα, πού τό ἔσερναν δράκοντες φερωτοί, νά διαδώσει τούς χρυσούς σπόρους σέ ὅλη τήν οἰκουμένη καί νά διδάξει τή γεωργία στούς ἀνθρώπους.
16. Ἐλευσίνα ἦταν γιορτή πού γινόταν στήν Ἐλευσίνα πρὸς τιμὴ τῆς Δήμητρας ἀπό πολύ παλιά κάθε τρία ἢ κάθε πέντε χρόνια. Στήν ἱστορική ἐποχὴ κάθε πέντε χρόνια γίνονταν τὰ μεγάλα Ἐλευσίνα καί ἴσως κάθε χρόνο τὰ μικρά. Οἱ γιορτές αὐτές δέν πρέπει νά συγχέονται μέ τὰ Ἐλευσίνα Μυστήρια. Γι' αὐτά δέν ξέρομε παρά ἐλάχιστα πράγματα — τόσο μυστήριο σκέπαζε τήν ὑπόθεση αὐτή, γνωστή μόνο στούς μυημένους, πού ποτέ δέν ἔβγαζαν λέξη. Εἶναι ὡστόσο μᾶλλον βέβαιο πῶς αὐτοί σέ κατάσταση ἔκστασης μυστικιστικῆς, ἕνα εἶδος καταληψίας, δέχονταν — ἢ φαντάζονταν πῶς δέχονταν — πληροφορίες γιά τό μέγα πρόβλημα πού συγκλόνιζε τόν ἄνθρωπο ἀπό τή στιγμή πού πρωτοφάνηκε στή γῆ: Γιά τό πρόβλημα τῆς ζωῆς μετά θάνατο. Ἡ Δήμητρα, ἡ Κόρη, ὁ Διόνυσος, πού λατρεύονταν στά Μυστήρια αὐτά, ἦταν, λέει, σέ θέση νά ἀπαντήσουν στά ἐναγώνια ἐρωτήματα τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ καί οἱ τρεῖς εἶχαν ιδιαίτερες σχέσεις καί μέ τή ζωή καί μέ τόν Ἄδη, μέ τό θάνατο.
17. Πρόκειται γιά τὰ μικρά Ἐλευσίνα.
18. Ἀπαρχές εἶναι ἡ προσφορά στούς θεούς ἀπό τούς πρώτους πρώτους καρπούς τῆς χρονιάς. Τό ἔθιμο εἶναι πολύ παλιό καί συναντιέται τόσο στήν ἐλληνική ὅσο καί στήν ἰουδαϊκή θρησκεία. (Ἐπιζει

καί στίς μέρες μας ἐνωματωμένο στά χριστιανικά λατρευτικά ἔθιμα).

19. Πρόκειται γιά τόν πρῶτο ἑλληνικό ἀποικισμό, πού ἔγινε μετά τήν κάθοδο τῶν Δωριέων καί ἔφερε τούς Ἑλληνας σέ σύγκρουση μέ τούς βαρβάρους τῆς Ἀσίας. Ἡ λύση τοῦ οἰκονομικοῦ — κοινωνικοῦ προβλήματος μέ τόν ἀποικισμό ἀποτελεῖ πίστη βαθιά γιά τόν Ἰσοκράτη, πού τήν προβάλλει κάθε τόσο μέ ἐπιμονή καί πειστική ἐπιχειρηματολογία.

20. Ἐννοεῖ τό πολίτευμα πού καθιέρωσε ὁ Θησεάς. Αὐτός ἔκανε καί τόν πρῶτο συνοικισμό τῆς Ἀττικῆς, πού ἀπέτέλεσε τήν Ἀθήνα.

21. Στήν Ὀμηρική ἐποχή, ἀλλά καί ἀργότερα, στά φονικά ἐγκλήματα ἐφαρμόζονταν ὁ νόμος τῆς αὐτοδικίας, δηλαδή καθένας εἶχε τό δικαίωμα νά ἐπιβάλλει σ' αὐτόν πού τόν ἀδίκησε τήν τιμωρία πού ὁ ἴδιος ἔκρινε δίκαια.

22. Μέ τήν ἀναπτυγμένη ὕλική καί πνευματική ζωή, μέ τά ἄφθονα μέσα ψυχαγωγίας πού διέθετε — μουσικούς καί δραματικούς ἀγῶνες, πανηγύρεις, θρησκευτικές τελετές, ἄνετα καί εὐχάριστα σπίτια κτλ. — μέ τά θαυμάσια ἔργα τέχνης πού τή στόλιζαν ἡ Ἀθήνα ἦταν πάντα ἡ λαμπρῆ πολιτεία, πού ἐξασφάλιζε ἄνεση, εὐδαιμονία καί περηφάνια στους κατοίκους της.

23. Ἀπό ὅλα τά μέρη τῆς Ἑλλάδας ἔρχονταν καθημερινά ἄνθρωποι στήν Ἀθήνα, γιά νά βροῦν δουλειά καί νά ζήσουν ζωή ἀνθρωπινή. Ἡ τάξη τῶν μετοίκων ἀποτελεῖ μάρτυρα ἀδιάψευστο γι' αὐτό.

24. Πρίν ἀπό τούς Ὀλυμπιακούς ἀγῶνες γινόταν πάντα σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα ἡ γνωστή Ὀλυμπιακή ἐκεχειρία. Σταματοῦσε δηλ. κάθε ἐχθροπραξία, γιά νά μποροῦν νά πάρουν μέρος στίς γιορτές ὅλοι οἱ Ἑλληνας. Ἡ ἀνακωχή αὐτή κρατοῦσε ἕνα μῆνα, γι' αὐτό λεγόταν καί ἱερομηνία.

25. Ἐκτός ἀπό τούς ἀθλητές πού ἀγωνίζονταν στίς πανελλήνιες γιορτές, καί προπαντός στήν Ὀλυμπία, συχνά παρουσίαζαν τά ἔργα τους καί γνωστοί πνευματικοί ἄνδρες ἀπό ὅλη τήν Ἑλλάδα. Ὁ Ἡρόδοτος λ.χ. διάβασε στήν Ὀλυμπία μέρος τῆς Ἱστορίας του, ἐνῶ ὁ Γοργίας, ὁ Λυσίας, ὁ Ἰππίας καί ἄλλοι πολλοί ἀγόρευσαν στόν ἱερό χῶρο.

26. Τά θέατρα, τά διάφορα ἔργα τέχνης — ἀρχιτεκτονικῆς, γλυπτικῆς, ζωγραφικῆς — κτλ.

27. Ἐκτός ἀπό τίς δημόσιες πνευματικές καί καλλιτεχνικές ἐκδηλώσεις, βοηθοῦσε πολύ καί ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία νά δίνει ἡ Ἀθήνα τήν εἰκόνα κέντρου πνευματικοῦ καί καλλιτεχνικοῦ μέ τρόπο μοναδικό: Τά διάφορα συμπόσια, ὅπου γίνονταν θαυμάσιες φιλοσοφικές καί φιλολογι-

κές συζητήσεις, τὰ ὀργάνωναν στὰ σπίτια τους ἰδιῶτες. Λένε πῶς τόσπι-
τι τοῦ Περικλῆ ἀποτελοῦσε διαρκῶς ἐστία τέτοιαις πνευματικῆς τροφῆς.

28. Εἶπαμε πῶς τὰ Νέμεα γίνονταν κάθε δύο χρόνια, τὰ Ἴ-
σθμια κάθε τρία χρόνια, τὰ Ὀλύμπια κάθε τέσσερα χρόνια καί
τὰ Πύθια κάθε πέντε χρόνια.

29. Ὁ ὄρος Φιλοσοφία, πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Ἰσοκρά-
της, δέν ἔχει τήν ἰδιαιτέρη σημασία πού πῆρε στόν Πλάτωνα καί στόν
Ἀριστοτέλη. Εἶναι ταυτόσημος μέ τή λέξη παιδεία καί περιέχει
τήν καλλιέργεια τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματος γιά σκοπούς πρακτικούς,
ἀνθρωπιστικούς, ὅπως ἴσως θά λέγαμε σήμερα.

30. Τό ἐγκώμιο τῆς πνευματικῆς Ἀθήνας εἶναι ἀγαπημένος στό-
χος γιά τόν Ἰσοκράτη, καί χωρίς ἀμφιβολία τό μέρος αὐτό τοῦ λόγου του
ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς κορυφές του. Μᾶς ἔρχεται στό νοῦ ὁ περίφημος
ἕνμος τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Θουκυδίδη, ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ, ὅπου
καί ἐκεῖ ἡ βάση τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου βρίσκεται στήν πνευματική
καί καλλιτεχνική ἀνάπτυξη τῆς λαμπρῆς πόλης. Ἡ ἰδέα πάλι πῶς οἱ
λέξεις Ἐλλάδα καί Ἑλληνας ταυτίζονται σχεδόν μέ τήν καλ-
λιέργεια τοῦ πνεύματος καί τῆς ψυχῆς εἶναι κοινός τόπος στήν ἀρχαία
γραμματεία.

31. Κατά τήν ἀττική παράδοση γιά τόν Ἡρακλῆ, μετά τό θάνατο
τοῦ ἥρωα τὰ παιδιά του, καταδιωγμένα ἀπό τό βασιλιά τῶν Μυκηνηῶν
Εὐρυθέα, ζήτησαν πρῶτα τή βοήθεια τοῦ βασιλιά τῆς Τραχίνας καί
ἔστερα τοῦ Θεσέα τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ τελευταῖος ἀνάλαβε εὐχαρίστως πό-
λεμο κατὰ τοῦ Εὐρυθέα, τόν ἔπιασε αἰχμάλωτο, ἀφοῦ τόν νίκησε, καί τόν
παράδωσε στά παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ, πού τόν σκότωσαν. Μέ τήν ἐπέμβαση
λοιπόν τῶν Ἀθηναίων τὰ παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ ἐξασφάλισαν τήν κυρι-
αρχία τους στήν Πελοπόννησο. Στό μῦθο αὐτόν οἱ τραγικοί ποιητές τῶν
Ἀθηνῶν στήριζαν τίς τραγωδίαις τους γιά τούς Ἡρακλεΐδες.

32. Πρόκειται γιά τόν πόλεμο τῶν «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας», πού ὑπο-
κίνησε ὁ Πολυνεΐκης, γιός τοῦ Οἰδίποδα, κατὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Ἐτεο-
κλῆ. Ὁ Ἄδραστος, ὁ βασιλιάς τοῦ Ἄργους, ἔδωσε τήν κόρη του στόν
Πολυνεΐκη καί βοήθησε τό γαμπρό του στήν ἐκστρατεία. Ὁ μῦθος αὐτός
στά ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρεται συχνά καί σχεδόν πάντα σέ
συνδυασμό μέ τό μῦθο τῶν Ἡρακλειδῶν.

33. Σύμφωνα μέ τή μυθολογία ὁ Ἡρακλῆς ἦταν γιός τοῦ Δία
καί τῆς Ἀλκμήνης.

34. Ὁ ὑπαινιγμός γιά τήν ὑποδούλωση τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Λύσανδρο μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (404 π.Χ.).

35. Ξενοφερμένοι εἶναι οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Δωριεῖς, πού κατέβηκαν τελευταῖοι ἀπό τοὺς Ἕλληνες (1100 π.Χ.) καί κατάκτησαν χώρα ξένη.

36. Οἱ Ἀθηναῖοι, σύμφωνα μέ τήν ἀθηναϊκή παράδοση, πού ἐπαναλαμβάνεται συνέχεια στά ἐγκώμια τῆς πόλης, εἶναι αὐτόχθονες, γηγενεῖς, γέννημα — θρέμμα τῆς Ἀττικῆς γῆς. (Φυσικά ἢ ἱστορική πραγματικότητα διαψεύδει τήν παράδοση).

37. Σκύθες γιά τοὺς Ἕλληνες εἶναι ὁ λαός πού κατοικοῦσε πέρα ἀπό τό Δούναβη ὡς τό Β. Ὠκεανό. Μ' αὐτούς πολέμησαν καί οἱ Ἕλληνες καί οἱ Πέρσες. Οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα χρησιμοποιοῦσαν συχνά Σκύθες γιά ἀστυνομικούς, γιά κλητῆρες, γιά ὑπηρετές κτλ.

38. Ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως καί ὁ Εὐριπίδης στόν «Ἐρεχθέα», θεωρεῖ τόν Εὐμολπο Θράκα βασιλιά, πού ἤρθε νά κατακτήσει τήν Ἀττική μέ ἀφορμή νά βοηθήσει τοὺς Ἐλευσίνιους κατά τῶν Ἀθηναίων. Ὅμως σκοτώθηκε στόν ἀγώνα αὐτόν, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ βασιλιάς τῶν Ἀθηναίων Ἐρεχθέας, καί οἱ Ἐλευσίνιοι ὑποτάχθηκαν στοὺς Ἀθηναίους.

Ἄλλη παράδοση θέλει τόν Εὐμολπο ἰδρυτὴ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, καί ἀπό αὐτόν κατάγονται οἱ Εὐμολπίδες, τό περίφημο ἱερατικό γένος τῆς Ἐλευσίνας.

39. Πολεμόχαρες γυναῖκες πού τίς τοποθετοῦν στή Θράκη. — Διάφορες παραδόσεις γι' αὐτές προβάλλουν καί διάφορες ἐκδοχές — Ἐκαμαν, λέει, πολλοὺς πολέμους καί πολεμοῦσαν συνήθως ἐφιππες μέ τόξα, ἀσπίδες στρογγυλές καί κυρίως μέ πελέκια ἀμφίστομα. Ὁ Ἡρακλῆς κάποτε ἔκανε ἐκστρατεία ἐναντίον τους καί τόν συνόδεψε μάλιστα καί ὁ Θησέας. Κατά τόν Ἰσοκράτη (Παναθηναϊκός) ἡ βασίλισσά τους Ἴππολύτη ἀγάπησε τό Θησέα καί ἐκεῖνος τήν πῆρε μαζί του. Λίγα χρόνια μετά οἱ Ἀμαζόνες, γιά νά ἐκδικηθοῦν γιά τήν προσβολή καί νά τιμωρήσουν τή βασίλισσά τους πού τίς πρόδωσε, ἔκαναν ἐκστρατεία κατά τῶν Ἀθηναίων, ἔπαθαν ὅμως πραγματική πανωλεθρία.

40. Οἱ Σπαρτιάτες δηλαδή.

41. Ἐννοεῖ βασικά τόν Ἐπιτάφιο τοῦ Λυσία, πού τόν μιμεῖται sé πολλά ὁ Ἰσοκράτης.

42. Ἡ ἔκφραση «οἱ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντες» χρησιμοποιεῖται κυρίως γιά τοὺς Μαραθωνομάχους.

43. Τό θέμα επανέρχεται καί σέ άλλους λόγους τοῦ Ἴσοκράτη (Ἀρεοπαγιτικός, Περί Εἰρήνης).

44. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ Ἴσοκράτης δηλώνει ὅτι ἡ δόξα ἀποτελεῖ τήν ἄξια ἀνταμοιβή τῶν νεκρῶν ἡρώων καί μάλιστα ὅτι αὐτή ἀκριβῶς («ἡ μετὰ θάνατον εὐλογία») ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ἀθανασίας, ἃν δέν εἶναι ἡ πραγματική ἀθανασία. (Φίλιππος § 135, Εὐαγόρας § 3. Ἀρχίδαμος § 109, Εἰρήνη § 94).

45. Ὁ ὑπαινιγμός γιά τούς Σπαρτιάτες, πού στά χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου κολάκευαν τούς Πέρσες, γιά νά πετύχουν τήν οικονομική βοήθειά τους ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων. Γιά τήν κατάσταση αὐτή μάλιστα εἶχαν ἀγανακτήσει καί ἐπιφανεῖς Σπαρτιάτες μέ πανελλήνια αἰσθήματα, ὅπως ὁ ναύαρχος Καλλικρατίδας (Ξεν. Ἑλλην. I, IV).

46. Ἐννοεῖ τήν ἐκστρατεία τοῦ Δάτη καί τοῦ Ἀρταφέρην (490 π.Χ.).

47. Ἡ ἱστορική πραγματικότητα, τό γεγονός δηλ. πώς οἱ Ἀθηναῖοι ἀμφιταλαντεύτηκαν ἐννέα μέρες, πρὶν νά συνάψουν μάχη, καί πώς οἱ Σπαρτιάτες περίμεναν τό καινούριο φεγγάρι, γιά νά ξεκινήσουν, δέν ἐξυπηρετεῖ ἐδῶ τούς σκοπούς τοῦ ρήτορα, πού θέλει νά ἐξάρει τό ἔθνικό φιλότιμο τῶν Ἑλλήνων γενικά. Ἐξάλλου οἱ λεπτομέρειες αὐτές δέν ἀλλοιώνουν τήν πραγματικότητα, πού ὅπωςδήποτε δέν ἀπέχει ἀπό τήν εἰκόνα πού προβάλλει ἐδῶ ὁ Ἴσοκράτης.

48. Τ ρ ὀ π α ι ο ῦ ἦταν πρόχειρο μνημεῖο πού ἔστηναν οἱ νικητές στό πεδίο τῆς μάχης. Ἦταν συνήθως κορμός δέντρου στημένος κατακόρυφα σέ ὕψωμα καί πάνω του κάρφωναν ὀριζόντια άλλους κορμούς, ἀπό ὅπου κρεμοῦσαν ἀσπίδες, κράνη, θώρακες καί ἄλλα πολεμικά λάφυρα.

49. Τό στάδιο ἰσοδυναμοῦσε μέ 185 περίπου σημερινά μέτρα.

50. Τό 480 π.Χ.

51. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει πώς στίς Θερμοπύλες οἱ Σπαρτιάτες ἦταν μόνο 300.

52. Κατά τόν Ἡρόδοτο 700 Θεσπιεῖς, κατά τόν Διόδωρο 3.000. Προφανῶς στήν ἀρχή οἱ μαχητές ἦταν συνολικά περίπου 4.000, ἀλλά τήν τελευταία μέρα δέν ἔμειναν παρά 300 Σπαρτιάτες καί 700 Θεσπιεῖς. — Ὅλους τούς άλλους τούς ἀπόλυσε ὁ ἴδιος ὁ Λεωνίδα.

53. Ὁ Ἴσοκράτης βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τόν Ἡρόδοτο (VIII, 2), πού μιλάει γιά 281 ἑλληνικά καράβια, ἀπό τά ὅποια τά 127 ἦταν ἀθηναϊκά.

54. Ὁ Ἡρόδοτος παραδίδει 1207 καράβια καί ὁ Ἰσοκράτης στόν Παναθηναϊκό (§ 49) τά ἀνεβάζει πάνω ἀπό τά 1300.

55. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει σχετικά τόν ὑπερβολικό ἀριθμό τῶν 1.700.000 ἀνδρῶν, πού φυσικά ἦταν ἀδύνατο νά κινητοποιηθεῖ τήν ἐποχή ἐκεῖνη.

56. Τίς ὑποσχέσεις αὐτές δέν τίς εἶχε δώσει ὁ ἴδιος ὁ Ξέρξης, ἀλλά ὁ γαμπρός του ὁ Μαρδόνιος, καί μάλιστα μετά τή ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας.

57. Γιατί ἐνδιαφέρονταν μόνο γιά τή δικιά τους σωτηρία καί ἀποσύρονταν στήν Πελοπόννησο.

58. Οἱ κάτοικοι τῆς Μήλου, τοῦ γνωστοῦ νησιοῦ τῶν Κυκλάδων, πού ἦταν ἄποικοι τῶν Λακεδαιμονίων, ἀρνήθηκαν νά ὑπακούσουν στίς ἐντολές τῶν Ἀθηναίων, πράγμα πού θεωρήθηκε ὡς ἀποστασία ἀπό τήν Ἀθηναϊκή Συμμαχία. Τότε, τό 416/5 π.Χ., οἱ Ἀθηναῖοι κατέλαβαν μέ τή βία τό νησί, ἔσφαξαν ὅλο τόν ἀρσενικό πληθυσμό ἀπό τήν ἐφηβική ἡλικία καί πάνω, καί ὑποδούλωσαν τούς ἄλλους (Θουκυδ. Ε', 84 κ.έ.). Ἡ πράξη αὐτή εἶναι ἀπό τίς φρικτότερες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καί χαρακτηρίζει τήν ἠθική διάλυση πού ἔφερε ὁ πόλεμος.

59. Ἡ Σ κ ι ὠ ν η ἦταν σπουδαία πόλη στή σημερινή Κασσάνδρα τῆς Χαλκιδικῆς. Ἦταν μέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας, ἀλλά ἀποστάτησε καί αὐτή στά χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, καί τό 422 π.Χ. εἶχε τήν τύχη τῆς Μήλου ἀπό τούς Ἀθηναίους, ὅταν τήν ξανακατέλαβαν.

60. Ἡ πρώτη Ἀθηναϊκή Συμμαχία κράτησε γύρω στά 65 χρόνια, ἀπό τό 477 δηλ. π.Χ. μέχρι τήν ἐκστρατεία στή Σικελία (413 π.Χ.). Ὁ Ἰσοκράτης μιλάει καθαρά γι' αὐτό στόν Παναθηναϊκό (§ 56)· στόν Πανηγυρικό ὅμως (§ 106) θά δώσει χονδρικά τόν ἀριθμό τῶν 70 χρόνων.

61. Ὁ ὑπαινιγμός φυσικά κατά τῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς, πού παντοῦ ἐγκαθιστοῦσε ὀλιγαρχικά πολιτεύματα, τίς δεκαρχίες.

62. Οἱ μέ τ ο ι κ ο ι ἦταν ξένοι πού κατοικοῦσαν μόνιμα στήν Ἀθήνα γιά λόγους ἐπαγγελματικούς. Στρατεύονταν ὑποχρεωτικά καί πλήρωναν εἰδικό φόρο, τό με τ ο ι κ ι ο. Δέν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα καί ἀπαγορευόταν νά παντρευοῦνται Ἀθηναῖες ἢ νά ἀποχτοῦν παρουσία ἀκίνητη. Κάθε μέτοικος ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἔχει γιά προστατί κάποιον Ἀθηναῖο πολίτη, πού τόν ἐκπροσωποῦσε στίς σχέσεις του μέ τό δημόσιο καί μέ τούς ἰδιώτες. Μέ τή λέξη με τ ο ι κ ο ι ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης ἐννοεῖ τήν ἄχαρη ζωή στό περιθώριο τῆς δημόσιας ζωῆς.

63. Οἱ Ἀθηναῖοι στά μέρη πού κατακταῦσαν ἔφερναν Ἀθηναίους πολίτες ἄπορους καί τούς μοίραζαν μέ κλῆρο τά ἐδάφη. Αὐτοί λέγονταν κληροῦχοι καί διατηροῦσαν ὅλα τά δικαιώματα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη.

64. Μετά τήν ἄλωση τῶν Πλαταιῶν ἀπό τούς Λακεδαιμονίους τό 427 π.Χ. καί μετά τήν καταστροφή τῆς πόλης ἀπό τούς Θηβαίους, ὅσους Πλαταιεῖς ἀπόμειναν οἱ Ἀθηναῖοι τούς ἐγκατέστησαν στή Σκιώνη.

65. Ἐδῶ ἐννοεῖ τούς λακωνίζοντες Ἀθηναίους. Οἱ δεκαρχίεσ ἦταν ὀλιγαρχικές κυβερνήσεις ἀπό δέκα ἄνδρες, πού ἐγκατέστησε ὁ Λύσανδρος μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου στίς συμμαχικές πόλεις τῶν Ἀθηναίων, κυρίως στά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, γιά νά τίς κυβερνοῦν μέ τή βοήθεια πάντα ἑνός Σπαρτιάτη ἀρμοστή. (Ξεν. Ἑλλην. III, 5, 13 — Φίλιππος § 95 — Παναθηναϊκός § 54 καί 68).

66. Μέ πραγματικά διπλωματική λεπτότητα ὁ Ἰσοκράτης ἀποφεύγει νά θίξει τούς Σπαρτιάτες, ἀφοῦ κηρύττει τήν ἀνάγκη νά ὁμοιοήσουν οἱ ἑλληνικές πόλεις. Πολύ εὔστοχα ἀποδίδει κάθε συμφορά, πού ἔγινε στήν Ἀθήνα τήν ἐποχή τῶν Τριάντα Τυράνων, μόνο στούς λακωνίζοντες συμπολίτες του.

67. Ἐννοεῖ τό Λύσανδρο, πού ἐγκατέστησε τίς δεκαρχίες. Ἦταν γιός τοῦ Ἀριστοκλείτου, ἀλλά ἀπό τή μάνα του δέν ἦταν γνήσιος Σπαρτιάτης, γι' αὐτό λεγόταν «μόθαξ» ἢ «μόθων». Οἱ μόθακες ἦταν βέβαια ἐλεύθεροι, μά ὄχι γνήσιοι Σπαρτιάτες. Ἐδῶ τό «εἰλωτες» ἀποτελεῖ φυσικά ρητορική ὑπερβολή.

68. Οἱ Ἀθηναῖοι φημίζονταν ὡς φιλόδοικοι.

69. Ὁ Ξενοφώντας ἀναφέρει σχετικά ὅτι οἱ Τριάντα Τύρανοι, μέσα σέ ὀκτώ μῆνες πού κράτησε ἡ ἐξουσία τους, σκότωσαν πιά πολλούς πολίτες ἀπό ὅσους οἱ ἐχθροί τῶν Ἀθηναίων σέ διάστημα δέκα χρόνων.

70. Τό κατηγορητήριο τοῦ Ἰσοκράτη κατά τῶν δεκαρχιῶν καί γενικότερα κατά τῆς ὀλιγαρχίας εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονο καί κρύβει ξεχωριστό πάθος. Γι' αὐτό ἔσως ὁ Πανηγυρικός θεωρήθηκε ἀριστοῦργημα πολιτικῆς κριτικῆς.

71. Ὁ Ἰσοκράτης προσπαθεῖ νά ὑποβάλει τήν ἰδέα ἑνός διατάγματος, σάν αὐτό πού ψηφίστηκε τό 377 π.Χ. καί πού ἀπαγόρευσε τούς δασμούς στίς συμμαχικές πόλεις, καθώς καί τίς φρουρές, τίς κληρουχίες καί γενικά τήν ἀθηναϊκή ἰδιοκτησία σέ συμμαχικό ἔδαφος. Τό διάταγμα αὐτό θά θεμελιώσει τό δεύτερο ἀθηναϊκό συνασπισμό.

72. Ἡ Ἐνταλκίδειος Εἰρήνη, πού ἐγινε τό 387 π.Χ. Ἔγινε μέ τίς προσπάθειες τοῦ Σπαρτιάτη ναύαρχου Ἐνταλκίδα καί ἀποτελεῖ συμφωνία πρωτάκουστη! Μέ αὐτήν ὁ Πέρσης βασιλιάς Ἀρταξέρξης κρατοῦσε τίς Μικρασιατικές πόλεις, τήν Κύπρο καί τίς Κλαζομενές. Οἱ Ἑλληνικές πόλεις θά ἔμεναν ἐλεύθερες καί ἀνεξάρτητες, ἐκτός ἀπό τά νησιά Λῆμνο, Ἴμβρο καί Σκύρο, πού θά ἀνῆκαν, ὅπως καί πρίν, στοὺς Ἀθηναίους, καί ἀπό τή Μεσσηνία, πού θά τήν κρατοῦσε ἡ Σπάρτη. Ἀπειλοῦσε ἀκόμα ὁ Πέρσης βασιλιάς ὅτι θά ἐπιβάλλει τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης μέ τή βία στήν Ἑλλάδα καί ἀνάθετε τήν ἐφαρμογή της στοὺς Σπαρτιάτες, πού, ἀπό τό μίσος τους γιά τήν Ἀθήνα, ἔγιναν ἡ αἰτία νά ὑπογραφεῖ αὐτή ἡ ἄθλια συνθήκη. Εὐτυχῶς ὅμως γιά τήν Ἑλλάδα, δέν κράτησε πολύ.

73. Στρατεύματα μισθοφορικά, πού ὀργάνωσαν τίς πόλεις λόγω τῶν πολιτικῶν ταραχῶν, λυμαίνονταν τά πάντα καί δημιουργοῦσαν παντοῦ βαριά ἀτμόσφαιρα στρατοκρατίας.

74. Ἡ Φάσηλις ἦταν πόλη παραλιακή στά σύνορα μεταξύ Λυκίας καί Παμφυλίας. Ἐνας ἀπό τοὺς ὅρους τῆς λεγόμενης «Κιμωνείου Εἰρήνης» (449 π.Χ.) — πού μᾶλλον ἦταν μιά ἀπλή συμφωνία — ἦταν ἡ ὑποχρέωση τῶν Περσῶν νά μὴν πλέουν πέρα ἀπό τή Φασήλιδα, δηλ. στήν ἀνοιχτή θάλασσα. Ἔτσι ἡ κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου, βαθύτερη αἰτία τῶν Μηδικῶν πολέμων, περνοῦσε πιά ἀδιαφιλονίκητη στόν ἀθηναϊκό στόλο.

75. Ἐννοεῖ τήν καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στοὺς Αἰγός Ποταμούς τό 405 π.Χ.

76. Τή ναυμαχία τῆς Κνίδου (394 π.Χ.), ὅπου ὁ περσικός στόλος, μέ ναύαρχους τό Φαρνάβαζο καί τόν Ἀθηναῖο Κόνονα, νίκησε τό στόλο τῶν Σπαρτιατῶν.

77. Σύγκριση ἀνάμεσα στήν Κιμώνειο καί τήν Ἐνταλκίδειο Εἰρήνη.

78. Τό κείμενο ἔχει τή λέξη «ἐπίσταθμος», πού μᾶλλον ἀποτελεῖ μετάφραση στά ἑλληνικά τῆς περσικῆς λέξης σατραπης. Σατραπές ἦταν οἱ διοικητές τῶν εἴκοσι μεγάλων διοικητικῶν περιφερειῶν, τῶν σατραπειῶν, τοῦ περσικοῦ κράτους. Ἡ αὐταρχικότητα καί ἡ αὐθαιρεσία πού συχνά τοὺς χαρακτήριζε ὀδήγησε στή σημασιολογική ἀλλοίωση τῆς λέξης, ὅπως τήν ξέρουμε σήμερα ἐμεῖς.

79. Τόν Πελοποννησιακό (431 — 404 π.Χ.).

80. Μέ τήν Εἰρήνη τοῦ Ἐνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

81. Οἱ ἀγοραστοὶ δοῦλοι, οἱ ἀγορῶνητοι, ἦταν πάντα σέ χειρό-

τερη μοίρα από εκείνους πού γεννιούνταν μέσ στό σπίτι τοῦ ἀφέντη τους, τούς «οἰκότριβες».

82. Ἡ κατάσταση τῶν δούλων στήν Ἀθήνα ἦταν ὀπωσδήποτε πύ ἀνθρωπινή· τό ἀφεντικό δέν εἶχε δικαίωμα ζωῆς ἢ θανάτου ἀπάνω τους καί ὀπωσδήποτε ἀπόφευγαν νά τούς κακοποιήσουν. Τούς ὀνόμαζαν μάλιστα παῖδας ἢ οἰκέτας. Ὁ δούλος εἶχε τό δικαίωμα, στήν περίπτωση πού ὁ κύριός του τοῦ φερόταν παράνομα ἢ βάρβαρα, νά καταφύγει στό νάο τοῦ Θησέα ἢ σέ ἄσυλο ἀπαραβίαστο καί νά ζητήσει νά πωληθεῖ σέ ἄλλον ἀφέντη.

83. Ὑπαιγιμός πιθανόν γιά τό ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Σπάρτη στό διώξιμο τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀπό τήν Ἀθήνα. Ὁ Πλούταρχος ἄλλωστε ἀναφέρει πώς καμιά πολιτεία δέν ἦταν τόσο «μισοτύραννος», σάν τήν πολιτεία τῶν Λακεδαιμονίων, πού ἔδιωξε τούς Κυψελίδες ἀπό τήν Κόρινθο, τό Λύγδαμιν ἀπό τή Νάξο, τούς Πεισιστρατίδες ἀπό τήν Ἀθήνα, τόν Αἰσχίνη ἀπό τή Σικυώνα.

84. Ἡ Μαντινεία, πόλη τῆς ἀνατολικῆς Ἀρκαδίας, καταστράφηκε ἀπό τούς Σπαρτιάτες τό 385 π.Χ. καί οἱ κάτοικοί της διασκορπίστηκαν σιά χωριά.

85. Τήν Καδμεία, τήν ἀκρόπολη τῶν Θηβῶν, τήν κατέλαβε ὁ Φοιβίδας, Λακεδαιμόνιος στρατηγός, τό 382 π.Χ.

86. Ἡ πολιορκία τῆς Ὀλύνθου κράτησε ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 382 ὡς τό καλοκαίρι τοῦ 379 π.Χ. καί τοῦ Φλιούντα ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 381 ὡς τήν ἀνοιξη τοῦ 379 π.Χ. Ἐπομένως τή χρονιά πού κυκλοφόρησε ὁ Πανηγυρικός ἡ πολιορκία συνεχίζεται. Ἡ Ὀλυνθος εἶναι ἡ γνωστή πόλη στή Χαλκιδική, πού κατάστρεψε ὁ Φίλιππος τό 348 π.Χ., καί ὁ Φλιούντας βρισκόταν στά Β.Δ. τῆς Νεμέας.

87. Ὁ Ἀμύντας, ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας καί πατέρας τοῦ Φιλίππου τοῦ Β', βοήθοῦσε τούς Σπαρτιάτες στόν πόλεμο κατά τῶν Ὀλυνθίων. Ὁ Διονύσιος, ὁ πρεσβύτερος πάλι ἦταν σύμμαχος τῆς Σπάρτης σέ ὅλη σχεδόν τή διάρκεια τῆς ἐξουσίας του. Ἡ Σπάρτη τέλος ἀπό τό 392 π.Χ. καί κυρίως μετά τήν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.) διατηροῦσε πάντα καλές σχέσεις μέ τούς Πέρσες, γιατί ὑπολόγιζε στή βοήθειά τους γιά τήν ἐπιβολή της στήν Ἑλλάδα.

88. Ἐπίτηδες ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης μεταχειρίζεται τίς λέξεις ἐλλωτες καί περίοικοι, γιά νά δώσει ἔμφαση στό λόγο του. Εἶναι γνωστό πώς ἐλλωτες εἶναι οἱ παλιοί κάτοικοι τῆς Σπάρτης, πού

ἀντιστάθηκαν στους Δωριείς και τελικά έγιναν δούλοι τους, χωρίς να έχουν κανένα απολύτως δικαίωμα· περιοικοί πάλι είναι αυτοί που υποτάχτηκαν χωρίς αντίσταση και ἐγκαταστάθηκαν στην περιοχή γύρω από τή Σπάρτη διατηρώντας μερικά προνόμια.

89. Ἡ Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη παράδινε, ὅπως εἶπαμε, τήν Κύπρο στον Πέρση βασιλιά, γι' αὐτό ὁ Εὐαγόρας, ὁ βασιλιάς τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου, κήρυξε τήν ἀνεξαρτησία του καί ἀγωνίστηκε σκληρό καί μακροχρόνιο ἀγώνα — βάσταξε πεντέξι χρόνια — κατά τῶν Περσῶν. Τέλος μέ τή βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν πού πέτυχε μπόρεσε νά δημιουργήσει εὐνοϊκές συνθήκες, πού τοῦ ἐπέτρεψαν νά υπογράψει μιὰ ἐντιμη εἰρήνη. Τή στάση τοῦ Εὐαγόρα ὁ βασιλιάς τῶν Περσῶν τήν ἀντιμετώπισε, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἴσοκράτης, μέ μισθοφορικό στρατό Ἑλλήνων ἀπό τά ἰωνικά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας.

90. Ὁ Πέρσης σατράπης πού διεύθυνε τίς ἐπιχειρήσεις κατά τοῦ Εὐαγόρα.

91. Μέ τή συνθήκη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού ἀναγνώριζε στον Πέρση βασιλιά τήν κυριαρχία στή Μ. Ἀσία, στίς Κλαζομενές καί στήν Κύπρο (Ξεν. Ἑλλην. V, 1, 31), ὅπως ἀναφέραμε στό σχόλ. 72.

92. Ἡ Χίος ἦταν σύμμαχος πιστή τῶν Ἀθηναίων ὡς τό 412 π.Χ.

Τότε, μετά τήν καταστροφή στή Σικελία, ἀποστάτησε καί προσχώρησε στή συμμαχία τῶν Λακεδαιμονίων. Ἀλλά μετά τή νίκη τοῦ Κόνωνα στήν Κνίδο (394 π.Χ.) ξαναγύρισε στήν ἀθηναϊκή συμμαχία καί ἔθεσε τό στόλο της στή διάθεση τοῦ νικητῆ.

93. Ἐγινε ἐπί τοῦ βασιλιά τῆς Περσίας Ἀρταξέρξης τοῦ Μνημόνα (405 - 359 π.Χ.). Τό ἴδιο θέμα ἀναφέρεται καί στον «Φίλιππο» (§ 101): Ὁ βασιλιάς τῆς Αἰγύπτου Ἀχορις κατάφερε τό 382 π.Χ. νά ἐξαναγκάσει τούς Πέρσες νά ὑποχωρήσουν. Ὑστερα ἀπό αὐτό οἱ Αἰγύπτιοι πῆραν θάρρος καί ἄρχισαν ἐπιδρομές καί κατά τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἀναφέρεται σχετικά πῶς ἀπόσπασαν πολλές πόλεις τῆς Συρίας.

94. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Εὐαγόρα εἶχε τελειώσει μᾶλλον ἀπό τό 381 π.Χ. Ἡ δέν ἔχει λοιπόν πληροφορηθεῖ τό γεγονός ὁ Ἴσοκράτης ἤ τό ἀπόσπασμα αὐτό γράφτηκε νωρίτερα καί δέ διορθώθηκε τό 380 π.Χ., ὅταν κυκλοφόρησε ὁ Πανηγυρικός.

95. Πρόκειται πάλι γιά τή γνωστή ναυμαχία τῆς Κνίδου, τό 394 π.Χ., ὅπου οἱ Πέρσες, μέ ναύαρχο τόν Κόνωνα, νίκησαν τούς Σπαρτιάτες, καί ἀπό τότε ἡ Ἀθήνα ἀπόκτησε ξανά τήν ἡγεμονία στή θάλασσα. Τό

γεγονός αυτό τό εἶχε ἀναφέρει καί στήν § 119, τώρα ὅμως τό φωτίζει διαφορετικά, γιατί ἄλλος εἶναι ὁ στόχος του.

96. Ὁ περσικός στόλος δέν τολμοῦσε νά ἀνοιχτεῖ στό πέλαγος, γιατί φοβόταν τά 120 πλοῖα τῶν Λακεδαιμονίων. Ὁ Κόνωνας πάλι μέ τά 40 πλοῖα του ὅπωςδῆποτε ἔμεινε παγιδευμένος, ἀν ὄχι τρία, δυό τουλάχιστο χρόνια.

97. Ἡ Κορινθιακή Συμμαχία, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό Ἀθηναίους, Βοιωτούς, Κορινθίους καί Ἀργεῖους, ἔγινε μέ σκοπό νά δημιουργηθεῖ κοινό μέτωπο κατά τῶν Σπαρτιατῶν. Ἀκολούθησε — τό 395 π.Χ. — ὁ Κορινθιακός πόλεμος, πού ἀνάγκασε τούς Λακεδαιμονίους νά ἀνακαλέσουν τόν Ἀγησίλαο ἀπό τή Μ. Ἀσία. Μόνο τότε πῆραν θάρρος οἱ Πέρσες καί ἀποτόλμησαν τή ναυμαχία τῆς Κνίδου.

98. Ἰκανότατος Σπαρτιάτης ναύαρχος πού ἀντικατέστησε τό Θίβρωνα, ὅταν ἐκεῖνον τόν ἀνακάλεσαν στή Σπάρτη ὕστερα ἀπό τίς κατηγορίες τῶν συμμαχικῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας ὅτι ἄφηνε τά στρατεύματά του νά τίς λεηλατοῦν (βλ. σχολ. 101), καί πολέμησε στή Μ. Ἀσία ἀπό τό 399 ὡς τό 397 π.Χ.

99. Ὁ Δράκοντας ὁ Πελληνέας ἦταν κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ Δερκυλίδα καί ἔγινε κυβερνήτης τοῦ Ἀταρνέα — εὐφορης περιοχῆς στά αἰολικά παράλια ἀπέναντι στή Λέσβο — μετά τήν ἄλωσή του ἀπό τό Δερκυλίδα (Ξεν. Ἑλλην. III, 2, 11).

100. Χώρα τῆς Β.Δ. Μ. Ἀσίας κοντά στή Βιθυνία καί στήν Τρωάδα.

101. Σπαρτιάτης στρατηγός, πού εἶχε σταλεῖ πρῶτος τήν ἀνοιξη τοῦ 399 π.Χ. στή Μ. Ἀσία, μέ 5000 πεζούς καί 300 Ἀθηναίους ἵππεις, γιά νά ἐλευθερώσει τίς ἑλληνικές πόλεις ἀπό τόν περσικό ζυγό. Ὅμως τόν κατηγορήσαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ἄφηνε τό στρατεύμα του νά λεηλατεῖ τίς πόλεις τους, καί οἱ Σπαρτιάτες τόν ἀνακάλεσαν καί τόν καταδίκασαν σέ ἐξορία, ἀφοῦ στό μεταξύ τόν ἀντικατέστησαν μέ τό Δερκυλίδα.

102. Τό στρατεύμα τοῦ Κύρου, οἱ Κύριοι, ὅπως τούς ἐλεγαν, ἦταν 13 χιλ. Ἕλληνες μισθοφόροι, πού εἶχαν πάρει μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου τοῦ νεώτερου κατά τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξη. Τούς ὀνόμαζαν καί Μυριοίς μέ τό γενικό ἀριθμό τῶν 10 χιλ. Ἀπό αὐτούς, ὕστερα ἀπό πολλά δεινά καί ταλαιπωρίες τρομερές, μόνο 5 - 6 χιλ. περίπου ἔφτασαν στόν Εὐξείνιο Πόντο, μέ ἀρχηγό τους τόν Ξενοφῶντα, καί μετά στήν Προποντίδα, ὅπου ἔσμιζαν μέ τό στρατεύμα τοῦ Θίβρω-

να. (Ἡ ὑπόθεση εἶναι γνωστή ἀπό τήν «Κύρου Ἀνάβασιν» τοῦ Ξενοφώντα, ὅπου μέ ἐξαιρετική παραστατικότητα γίνεται ἡ ἀφήγησις τῆς ἀτυχῆς ἐκστρατείας τοῦ Κύρου κατὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Ἀρταξέρξη, ὁ θάνατός του καί κυρίως τά βάσανα καί οἱ ταλαιπωρίες πού ἀντιμετώπισαν οἱ Ἕλληνες, γιά νά γυρίσουν πίσω ἀπό τά βάρη τῆς Ἀσίας στό Μικρασιατικά παράλια).

103. Μεγάλος ποταμός τῆς Μ. Ἀσίας, πού πηγάζει ἀπό τόν Ἀντίταυρο καί χύνεται στόν Εὐξείνιο. Χρησίμευε γιά σύνορο ἀνάμεσα στή χώρα τῆς Λυδίας καί τῆς Περσίας.

104. Ὁ Ξενοφώντας λέει πώς οἱ Ἕλληνες πού πῆραν μέρος στή μάχη κοντά στό Κούναξα, ὅπου σκοτώθηκε ὁ Κύρος, ἦταν 12.900 ἄνδρες (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. 1, 7, 10). 6000 ἦταν αὐτοί πού ἀπόμειναν τελικά καί γύρισαν ξανά στήν Προποντίδα (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. VII, 7, 33).

105. Ἐνοσεῖ τόν Ἀριαῖο, τόν ὑπαρχηγό τοῦ Κύρου, καί τοὺς ἄλλους Πέρσες, πού ἐγκατέλειψαν τοὺς Ἕλληνες μετὰ τό θάνατο τοῦ Κύρου καί πῆγαν μέ τό μέρος τοῦ Ἀρταξέρξη.

106. Ὁ Τισσαφέρνης, μέ δόλο καί παρά τή συνθήκη πού ὑπῆρχε, ἐπίασε ὅλους τοὺς στρατηγούς τῶν Ἑλλήνων καί τοὺς σκότωσε. «Ὅλα τά γεγονότα αὐτά τά περιγράφει μέ κάθε λεπτομέρεια ὁ Ξενοφώντας — πού εἶχε πάρει καί ὁ ἴδιος μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου — στήν «Ἀνάβασιν» του, ὅπως ἀναφέραμε στό σχόλιο 102.

107. Ὑπαινιγμός γιά διάφορα συμβάντα ἀπροσδόκητα, ὅπως ἡ σύλληψη τοῦ Κόνωνα τό 392 π.Χ. κατὰ διαταγή τοῦ σατράπη Τειριβάζου.

108. Στή Μυκάλη τό 479 π.Χ., ἀπό τόν Κίμωνα στόν Εὐρυμέδοντα κτλ.

109. Στό Μαραθώνα τό 490 π.Χ., στή Σαλαμίνα τό 480 π.Χ. καί στίς Πλαταιές τό 479 π.Χ.

110. Ὁ Ξέρξης, μετὰ τήν καταστροφή τοῦ στόλου του στή Σαλαμίνα, γύρισε πανικόβλητος σέ ἄθλια κατάσταση στή χώρα του.

111. Ἀπό τοὺς Ἕλληνες μισθοφόρους τοῦ Κύρου, τοὺς Μυρίους, πού στό Κούναξα τό 401 π.Χ. νίκησαν τοὺς βαρβάρους πού ἦταν ἀπέναντί τους καί τοὺς κατατρόπωσαν. Ἀλλά καί ὕστερα, παρά τήν ἄθλια κατάσταση πού βρέθηκαν οἱ Ἕλληνες, οἱ Πέρσες δέν τόλμησαν νά τοὺς ἀντιμετωπίσουν ἀνοιχτά.

112. Μέ ἀληθινὸ πάθος ὁ Ἰσοκράτης προβάλλει τίς ἰδέες του γιά τήν ἠθική ἀνύψωση τοῦ ἀτόμου καί τῶν πολιτειῶν. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀνθρώπινη,

ἀξιοπρέπεια, ὁ αὐτοσεβασμός, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ἀποτελοῦν ἀξίες ἀπαράβατες, πού χαρακτηρίζουν τίς πολιτισμένες κοινωνίες. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴν ἄξεστη καὶ ἀνελεύθερη περσικὴ κοινωνία καὶ στὴν πολιτισμένη, τὴν ἐλεύθερη, τὴ θερμεμένη μὲ τὰ μεγάλα ἀνθρωπιστικά ἰδεώδη ἑλληνικὴ πολιτεία εἶναι φανερὴ καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ αὐτὴ χαρακτηριστικά καὶ πολὺ πειστικά.

113. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σατράπες τῆς Περσίας, ὁ Τιθραύστης, τὸ 395 π.Χ. ἔδωσε στὸν Ἀγησίλαο 30 τάλαντα, γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ σατραπεία του. Τὸ τάλαντο ἦταν μονάδα νομισματικὴ, πού ἰσοδυναμοῦσε μὲ 6000 ἀττικὲς δραχμὲς.

114. Μικρὴ πόλη τῆς Μυσίας ἀπέναντι στὴ Λέσβο.

115. Πρόκειται γιὰ ὑπερβολή. Στὴν πραγματικότητα ὁ Κόνωνας πιάστηκε τὸ 392 π.Χ. ἀπὸ τὸ σατράπη Τειρίβαζο καὶ φυλακίστηκε, γιατί ἐνεργοῦσε ἀντιδρώντας στὰ σχέδια τῶν Περσῶν. Μπόρεσε ὅμως νὰ δραπέτεύσει καὶ βρῆκε καταφύγιο στὴν Κύπρο, ὅπου καὶ πέθανε, κοντὰ στὸν Εὐαγόρα.

116. Ὁ Θεμιστοκλῆς, καταδιωγμένος ἀπὸ τὴν πατρίδα του μὲ διαβολὲς τῶν Σπαρτιατῶν, πὼς δῆθεν βρισκόταν σὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τὸν Πausanία, γιὰ νὰ παραδώσουν τὴν Ἑλλάδα στοὺς Πέρσες, πῆγε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρταξέρξη, γιοῦ τοῦ Ξέρξη. Τοῦ θύμιζε τίς δῆθεν ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στὸν πατέρα του κατὰ τὰ Μηδικὰ καὶ ἐκεῖνος τὸν δέχτηκε πρόθυμα, τὸν φόρτωσε δῶρα πολὺτιμα καὶ τοῦ χάρισε μάλιστα τρεῖς πόλεις : τὴ Μαγνησία, τὴ Λάμφακο καὶ τὴ Μυούντα, καὶ ζοῦσε ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους πλουσιοπάροχα ὡς τὸ θάνατό του.

117. Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης καὶ ὁ Λυκοῦργος (στό λόγος του κατὰ Λεωκράτους) παραδίδουν πὼς ὅλοι γενικά οἱ Ἕλληνες ὀρκίστηκαν μετὰ τὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν νὰ μὴν ἀνοικοδομήσουν ποτέ τὰ ἱερά, πού κήκων ἢ γκρεμίστηκαν κατὰ τὰ Μηδικὰ, νὰ τὰ ἀφήσουν ὅπως εἶναι, γιὰ νὰ θυμίζουν στὶς μελλούμενες γενιές τὴν ὠμότητα καὶ τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων. Ἡ ἀποψη τοῦ Ἰσοκράτη ὅμως φαίνεται ἀκριβέστερη, γιατί εἶναι γνωστὸ πὼς στὴν Ἀθῆνα ἀνοικοδομήθηκαν ὅλα τὰ ἱερά.

118. Οἱ Εὐμόλιδες καὶ οἱ Κήρυκες εἶναι δυὸ παλιὲς ἱερατικὲς οἰκογένειες ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐβγαίνουν οἱ ἱερεῖς τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα. Συνδέονται κατὰ κανόνα, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ μυστήρια, καὶ εἶχαν χωρὶς ἄλλο πολὺ μεγάλη δύναμη, πού ἐπεκτεινόταν πανίσχυρη ἀκόμα καὶ σὲ θέματα πολιτικά.

119. Είναι βέβαιο πώς τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου, πού ἔχουν ἀφθονο ἠθικοπλαστικό καί παιδαγωγικό ὕλικό, διδάσκονταν συστηματικά στά παιδιά τῆς Ἀθήνας. Γνωστή εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γιά τήν Ἰλιάδα, πού τήν κουβαλοῦσε πάντοτε μαζί του.

120. Πολύ πλούσια πόλη τῆς Φοινίκης, ἐμπορικό κέντρο ἔλου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Φαίνεται ὅτι πρὸς στιγμήν ὁ Εὐαγόρας τῆς Κύπρου ἔγινε κύριος τῆς Τύρου.

121. Φαίνεται πώς ὁ Ἐκατόμνωσ ὑποστήριξε κρυφά μέ χρήματα τήν προσπάθεια τοῦ Εὐαγόρα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν περσικό ζυγό— ἢ τουλάχιστον κράτησε μιὰ εὐνοϊκή γιά τόν Εὐαγόρα οὐδετερότητα. Ἐνας ἀπό τούς ἀπογόνους του ἀργότερα, ὁ Ἰδριέας, (Φίλιππος, § 103), ἦταν πρόθυμος, κατά τόν Ἰσοκράτη, νά βοηθήσει τόν ἑλληνικόν ἀγώνα ἐναντία στούς βαρβάρους.

122. Ἐννοεῖ τούς Ἴωνες, πού τούς ἐγκατέλειψαν οὐσιαστικά οἱ Ἕλληνες κατά τήν Ἴωνική Ἐπανάσταση : Οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ Ἐρετριεῖς τούς πρόσφεραν βοήθεια ὑποτονική, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες ἀρνήθηκαν καθαρὰ νά τούς ἐνισχύσουν. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ὑποκύψουν οἱ Ἴωνες καί νά ὑποταχθοῦν στούς Πέρσες.

123. Ἀπό τό Διονύσιο, τόν τύρανο τῶν Συρακουσῶν, πού τόν βοήθοῦσαν καί οἱ Σπαρτιάτες (§ 126).

124. Στό Διονύσιο καί στούς Καρχηδόνιους.

125. Μέ τήν εἰρήνην τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.). Ὁ Ἰσοκράτης δέν κουράζεται νά κάνει διαρκῶς δριμύτατη κριτική γιά τήν «εἰρήνην τῆς ντροπῆς», ἀφοῦ ὁ σκοπός του εἶναι νά παρουσιάσει τούς Σπαρτιάτες ὡς ὑπονομευτές τῆς τιμῆς καί τῆς ἀξιοπρέπειας τῶν Ἑλλήνων.

126. Τῆς συνθήκης τοῦ Ἀνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

127. Ὁ βασιλιάς τῆς Περσίας ὡς ἐπιτηρητής εἶχε τό δικαίωμα νά παρακολουθεῖ καί νά ἐλέγχει μήπως παραβιαστεῖ κανένα ἀπό τὰ ἄρθρα τῆς συνθήκης.

128. Μέ τήν τακτική τῶν Σπαρτιατῶν, πού κατέλαβαν τήν ἀκρόπολη τῶν Θηβαίων καί ἄνοιξαν πόλεμο στήν Ὀλυνθο μέ κάποιον πρόσχημα : Οἱ Ὀλύνθιοι πιέζαν τήν Ἀκανθο καί τήν Ἀπολλωνία νά πολεμήσουν μαζί τους κατά τοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα τῆς Μακεδονίας. Οἱ δύο πόλεις, γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τίς πιέσεις, ζήτησαν τή βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν, πού βρῆκαν ἀφορμή νά κηρύξουν τόν πόλεμο στήν Ὀλυνθο.

129. Οἱ συνθήκες, γιά νά ἔχουν πῶς πλατιά δημοσιότητα, χαράσ-

σονταν από τούς αρχαίους πάνω σε στήλες λίθινες και τοποθετούνταν στα πανελλήνια ιερά και σε άλλα επίσημα και πολυσύχναστα μέρη.

130. Ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς «ἀπόλυτης ἰσοτιμίας» θά θεωρηθεῖ βασική ἀρχή γιά τή δημιουργία τῆς δευτέρας ἀθηναϊκῆς συμμαχίας τό 377 π.Χ.

131. Οἱ γεωγραφικές γνώσεις τῶν ἀρχαίων εἶναι περιορισμένες. Τήν Ἀφρική λ.χ. δέν τή θεωροῦσαν ξεχωριστή ἥπειρο, ἀλλά ἓνα τμήμα πότε τῆς Ἀσίας καί πότε τῆς Εὐρώπης.

132. Ὑπαινιγμός γιά τή διανομή τοῦ κόσμου ἀνάμεσα στό Δία, τόν Ποσειδῶνα καί τόν Πλούτωνα : Ὁ Δίας πῆρε, λέει, τόν οὐρανό, ὁ Ποσειδῶνας τή γῆ καί ὁ Πλούτωνα τόν Ἄδη.

133. Γιατί ὁ σκοπός του εἶναι ἱερός. Εἶναι ἔμμομη ἰδέα τοῦ Ἴσοκράτη, πίστη βαθιά καί ἰδανικό, ἡ ἀνάγκη νά ἐκστρατεύσουν ὅλοι μαζί οἱ Ἕλληνες κατά τῶν Περσῶν, ἰδέα πού τόν φώτιζε πάνω ἀπό 40 χρόνια ὡς τό θάνατό του καί σημάδευε ὅλα τά βήματά του. Τό 346 π.Χ., πού γράφτηκε ὁ «Φίλιππος», ὁ ἴδιος πόθος φλογίζει τήν ψυχή του καί τό ἴδιο θέμα θά ἀναπτύξει διεξοδικά προσαρμόζοντας μόνο τίς λεπτομέρειες στίς νέες συνθήκες.

134. Ἄλλο ὄνομα τοῦ Πάρη. Τό Ἄ λ έ ξ α ν δ ρ ο ς ἦταν, φαίνεται, πολεμικό ὄνομα καί τό Π ά ρ ι ς βουκολικό.

135. Πάρα πολύ ἀνθρώπινο : Οἱ προθέσεις καί οἱ ἐπιθυμίες μας ξεπερνοῦν πάντοτε τίς δυνατότητές μας. Ἐξᾴλλου τό θέμα τοῦ Πανηγυρικοῦ — ἡ σύνθεση μιᾶς ταραγμένης ἐποχῆς, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ἡ φαντασία τοῦ ρήτορα, ἡ ἀνατομία, ἡ ἀξιολόγηση καί προπαντός ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πολλῶν καί σοβαρῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε — ὅπωςδήποτε δέν ἦταν εὐκολο ἐγχείρημα. Πέρα ὅμως ἀπό αὐτά ὁ χειρισμός τοῦ θέματος, τόσο στήν ἀρχή ὅσο καί στό τέλος, εἶναι σωστός καί ἔξυπνος ἀπό ρητορική καί ψυχολογική ἄποψη : Στήν ἀρχή ἔπρεπε νά ἐξασφαλιστεῖ τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν ἢ τῶν ἀναγνωστῶν — καί ἦταν ἓνας θαυμάσιος τρόπος — στό τέλος πάλι ἔπρεπε νά ἀποκατασταθοῦν τά πράγματα στά πλαίσια τοῦ μέτρου καί νά ἐπιτευχθεῖ ἔτσι ἡ συμπάθεια καί ἡ εὐνοια τοῦ ἀκροατηρίου.

136. Ὑπαινιγμός κατά τοῦ ρήτορα Ἀντισθένη. Αὐτός εἶχε γράψει κατά τοῦ «Πρός Εὐθύνοῦν ἀμαρτύρου» λόγου τοῦ Ἴσοκράτη, γιά κάποιον «Εὐθύνοῦν», πού εἶχε καταχραστεῖ χρήματα πού τοῦ δόθηκαν νά τά φυλάξει (πρός παρακαταθήκην).

137. Χλευάζει τή φτώχεια καί τή μιζέρια ὀρισμένων σοφιστῶν ἰδίως.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΙΣΟΚΡΑΤΗ	σελ.	5-17
2. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ	σελ.	19-21
3. ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ	σελ.	23-65
4. ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ	σελ.	67-83

